Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२२०
२२६

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* ओ३म् *

पुस्तक की संख्या.....

पुस्तकालय-पञ्जिका-संख्या.....

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकता। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नोवास्यु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai

॥ बृहदारण्यभाष्यप्रारंभः ॥

CHECKED 1973
Initial
.....

COMPILED

पृष्ठ ४६७ से ५३३ तक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनम
सुखनिधिंसर्वदोषव्यपेतंसर्वांतस्थंसुपूर्णंप्रकृतिपतिमजंसर्ववाह्यंसुनित्यं। सर्वज्ञ
दासेव्यमानंविष्णुंवंदेसदाहंसकलजगदनाद्यंतमानंददंतं ॥१॥ यथातुष्टावलक्ष्मीशंस
थाजगादसूर्याययाज्ञवल्क्यायसोब्रवीत् ॥ २॥ वाजिरूपेणसूर्येणप्रोक्तंवाजसनेयकं।
त्काण्वंतेनप्रकीर्तितमितिवाराहे॥३॥अश्वस्वरूपोब्रह्माभूदश्वरूपाज्जनार्दनात्।तत्रसा
स्वयंप्रभुः।तयोश्वप्रतिमामेध्योयतोश्वोयंश्रुतौश्रुतः।सर्वजगत्तदंगेषुतस्मात्सन्निहितंस्मृ
स्माज्जगत्सर्वंप्रतिष्ठितमितिप्रध्याने।उच्चैःश्रवाःसन्निहितोमेध्येश्वेतत्रकेशवः।तस्मिन्निदंजग
वःस्थितइतिसौपर्णे।पर्वताःसिकताश्चैवनद्यःकूपाःसरांसिच। हविःकपालयूपाद्यादेवताएव
वनामैषांभिन्नानामभिमानतः।नामानितान्यपिहरेःसहिसर्वगुणाधिकइतिनारदीये।उषाः
मस्यादयोखिलाः। सप्तम्यर्थाःसमुद्दिष्टाःपंचम्यर्थास्तथाश्रुताः। षष्ठ्यर्थाश्चचतुर्थ्यर्थास्तृत
दैक्यवाचिवच्छब्दाअपितद्गत्ववाचकाः। ऐक्यार्थानैवतेसर्वेभिन्नरूपायतःसदा। ईशांग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai

मिवतदर्थतः। सप्तसुप्रथमायस्मात्तत्तद्योग्यार्थताभवेदितिब्रह्मतर्के। अंगप्रत्यंगशोव्याप्तोविष्णुरेवतुरंगमे। अ
तोविष्णवंगगंसर्वमेध्यांगस्थमुदीरितमितिच। पुनरप्यश्वस्यमेध्यस्येतिवचनंकस्यचिदश्वस्यैवमासीदितीति
हासरूपेणनोच्यतेकिंतुसर्वमेध्यानामेवमितिज्ञापनार्थं।सर्वव्यक्तिष्वभिव्याप्त्यैतात्पर्याधिक्यवित्तये।प्रतीताद्
पपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया। पुनर्वचनमुद्दिष्टंशतशोपिपृथक्पृथगितिच। विष्णोःपुरीषस्थानीयाकाठिन्य
त्पृथिवीस्मृता। तत्स्थत्वात्सिकताःसर्वाउवध्यस्थाःप्रकीर्तिताः। उर्व्यास्तुपादगत्वेपिनोवध्यत्वंविरुध्यते।
तस्तदभिमानिन्योदेवताअनुकीर्तिताः। तासांचबहुरूपत्वादैश्वर्याच्चपरेशितुरितिच।अवांतरदिशोविष्णो
स्थिपुच्छान्युदाहृताः। पूर्वपश्चार्धभेदेनदिशःपार्श्वेप्रकीर्तिते। शिरश्चपादमूलानिपुच्छंषड्ऋतवःस्मृताः। सं
त्सराभिमानीचब्रह्मासर्वशरीरगः। क्लोमानश्चयकृच्चैवमांसौगिर्यभिमानिनः। आंत्रेषुनद्यःसर्वाश्चसोयंवि
सनातनइतिच। नभोभिमानीविघ्नेशोविष्णोर्मांसाश्रितःसदा। अंतरिक्षाभिमानीचतत्सत्त्वशब्देस्थि।।दे
।।१।। अश्वपूर्वापरौहोम्यौमहिमानौग्रहौस्मृतौ। अहोरात्राभिमंतारौतयोरप्यभिधाशब्दः। किंत्वप्स्वे
वविष्णुब्रह्मशरीरजौ। समुद्रेकात्समुद्रस्तुविष्णुःपर्वउदाहृतः। उपचारेणतत्रेसमापन्नस्तस्यांशिश्येजना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नामासन्देववाहेषुसंस्थितः । वाजिनामातुगांधवष्ववनामाऽऽसुरेषुच । म
सः । तस्मादेवोत्थितिस्तस्यरूपभेदोनतस्यच । ऐश्वर्यात्सतथापीशोव्यक्तिभावंग
शत्रून्हरिस्तस्माद्धयःस्मृतः । सर्वदायुद्धकर्तृत्वाद्वाजीचापिप्रकीर्तितः । अर्वाऽतिगमनादु
च्यतइतिवैहायसे । तेषांतेषांवाहनेषुस्थित्वातत्तत्कर्मकर्तृत्वात्तत्तन्नामा । पतंतिनियतंहंतुंदेवाश्वाःशत्रु
सु । वेगाधिकाआसुराश्वावेगमात्रंनृवाहनइतिस्कांदे । गंधर्वास्तुसदायुद्धरतादेवानुगायतः । तदशक्तौतु
वानांयुध्यंतेस्वामिनोयतः । केचिद्गानरतानित्यंगंधर्वानर्तकाःपरे । केचिद्वाद्यरतानित्यंचारणादेवचारका
तिच ॥ २ ॥ इत्यश्वब्राह्मणं ॥ ३ । १ ॥ ॥ ॥
सर्वसंहारकंविष्णुंदेवींजीवांस्तथैवच।कालंत्रिगुणसाम्यंचकर्माणिप्राणमिंद्रियं । संस्कारंचैववेदांश्चनर्तेकिंचि
ल्लयेत्वभूदितिब्रह्मतर्के । लयकालेपरमात्मनैवावृतमासीत् । अशनंजगदेतद्यन्नयत्यात्मेच्छयाहरिः । अशना
यातत:प्रोक्तउदन्याकर्मनायकइतिब्राह्मे । अन्यत्रनेतृत्वप्रतीतावपिश्रुतिषुप्रसिद्धेःसएवनेतेत्याह । अशना
याहिमृत्युरिति । तत्ततएवमनोकुरुतयतःस्वयमेवासीन्नान्यत् । आत्मवान्त्स्यामित्यैच्छत् । शरीरवान्त्स्यामि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ति । अप्सृष्ट्यर्थमनोकुरुत। ऐच्छद्विष्णुरदेहःसन्देहवान्त्स्यामितिप्रभुः।यतोदेहइदंसर्वंतस्यविष्णोरदेहिनः।
तद्वशत्वात्स्वयंदेवश्चिदानंदशरीरकः । सोत्मानमर्चन्नचरदप्सृष्ट्यर्थंजनार्दनः । यत्कुर्वन्यत्सृजेदीशस्तद्भवे
द्धितदात्मकं । अतोर्चतोयतोजाताआपोतोर्चनसाधनाः। अन्यथाकर्तुमीशोपिक्रीडयातत्तदात्मकं । कर्तुंत
त्तत्प्रवृत्तिःसंस्तत्करोतिस्वयंप्रभुरितिब्रह्मांडे । मेसर्वाहेयस्यविष्णोः । अस्मच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यःसप्तविभक्ति
भिः । सर्वाहेयत्वतस्त्वेकःसर्वस्यप्रतियोगितः । युष्मच्छब्दाभिधेयश्चतच्छब्दैश्चपरोक्षतः । सएवबहुरूपत्वाद्ब
हुशब्दाभिधानवान् । जीवस्थितेनरूपेणहृद्देनापिद्विधोच्यते । भिन्नोपिसर्वजीवेभ्यःसर्ववस्तुभ्यएवच । पूर्णा
नंदादिरूपस्यकुतोल्पसुखिनैकतेतिब्रह्मतर्के । उदकंसुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते । तदेवह्यर्चतोजातम
तोर्कइतिकीर्त्यतइतिव्यासनिरुक्ते । अर्चतोजातंसुखसाधनंचेत्यर्कइत्यर्थः । कंसुखमस्मैभवति। अपांहिसुख
हेतूनांवेदविष्णोर्जनिंहियः । समुक्तःसुखभागेवस्याद्विष्णोस्तुप्रसादतइतिमाहात्म्ये ॥१॥ अर्कशब्दस्यादि
त्येप्रसिद्धत्वादप्शब्दोपितत्रेत्याशंकांनिवर्तयितुमापोवाअर्कइतिपुनर्वचनं । नादित्येर्कशब्दः । किंत्वप्स्वे
वार्कशब्दइत्यर्थः । शरोमंडः । फेनरूपस्तुयोमंडोजलस्थोसौसुसंहतः । पृथिवीत्वंसमापन्नस्तस्यांशिश्येजना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्दनः । ततःसचिंतयामासस्यादग्निरितिदेवराट् । तच्चिंतनात्समुत्पन्नोवायुरग्न्यभिधानवान् । अग्रजत्वादग्र
णीत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यतइतिप्रवृत्ते । शक्तिविस्रंसनेचापिशयनेचापिकीर्तितः।श्रमशब्दोहरेर्नैवशक्तिविस्रं
सनंक्वचित् । अतोहरेःश्रमोनामशयनंसंप्रकीर्तितमितिब्रह्मतर्के। तस्यामश्राम्यदितिसाधिकरणत्वाच्चशयनं
युक्तं । नहिपृथिव्यांश्रमोनामांतःकरणधर्मोयुज्यते । अधिकरणपरंपराकल्पनंचक्लिष्टकल्पनं । सृष्ट्वासपृथिवीं
विष्णुःशेतेनंतेब्धिमध्यगः । तस्यांपृथिव्यांश्वेताख्येद्वीपेमुक्तैरुपास्यतइतिमुक्तिसंहितायां।तप्तआलोचनायु
क्तस्तस्मात्कार्यार्थकामना। तप्ततातुहरेरुक्ताकुतोदुःखंहरेःप्रभोरितिब्रह्मतर्के।तेजोरसःजगतःसामर्थ्यसारभू
तः॥२॥ वायुरग्निरितिप्रोक्तोह्यग्रणीत्वादथांगिनां । नेतृत्वाददनाच्चापितस्यस्रष्टाजनार्दनः।सवायुर्वायुरूपेण
जगत्पातिशरीरगः । आदित्यस्थेनरूपेणजगद्यातिप्रकाशयन् । अग्निस्थेनतुरूपेणह्यूयतेसर्वयष्टृभिः।आदाय
यात्यायुरितिसएवादित्यउच्यते । तत्संबंधात्तुतन्नामसूर्यस्याग्नेस्तथैवच । सएषकूर्मरूपेणवायुरंडोदकेस्थितः।
विष्णुनाकूर्मरूपेणधारितोनंतधारकः । अप्सुपादाहिचत्वारोह्यंडोदेकोणसंस्थिताः । उरस्तुभूमिसंश्लिष्टम
तिरिच्यभुवंपुनः । पार्श्वतःपृष्ठतश्चैवशिरश्चोदकसंस्थितं । आकाशमुदरेतस्यद्यौःपृष्ठेसंस्थिताविभोः । एवंवि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वांस्तुयत्रैतितत्रैवप्रतितिष्ठतीतिप्रभंजने। स्थानेच्छाचेत्तत्रैवप्रतितिष्ठति। उपास्तेकूर्मरूपंयोवायुंसंस्थितिमा
प्नुयात्। इच्छयाविनिवृत्तिंवालोकंचावृत्तिवर्जितमित्यध्यात्मे। सएषप्राणस्त्रेधाविहितइतिवचनाच्चवायुः।
बिभर्त्यंडंहरिःकूर्मखंडेचाप्युदकंमहत्। उदकेकूर्मरूपस्यवायुःपुच्छंसमाश्रितः। वायोःपुच्छंसमाश्रित्यशेष
स्तुपृथिवीमिमां। बिभर्तितस्यांचजगदिदंसर्वंप्रतिष्ठितमितिवैभवे। वायोस्तुकूर्मरूपस्यपूर्वतश्चोदकेमुखं।आ
ग्नेयैशानगौबाहूपादौनिर्ऋतिवायुगाविति प्रकृष्टे॥ ३॥ आत्माब्रह्मामेद्वितीयोजायेतेत्यकामयत। वायुरेव
ब्रह्माभवतीतिदर्शयितुंवायोःसृष्टिःप्रथममुक्ता। वायुरेवयतोब्रह्मपदंनियमतोव्रजेत्। सहैवजननेप्यस्मात्पूर्वं
वायोर्जनिंवदेत्। क्वचित्तब्रह्मणःपूर्वंप्राधान्यात्तत्पदस्यचेतिब्रह्मतर्के।आत्माविरिंचःसुमनाःसुधौतश्चेतिकथ्य
ते। ब्रह्माचतुर्मुखश्चेतिपूर्वजोयःप्रजापतिरितिशब्दनिर्णये। समनसास्वेच्छया वाचंश्रियंदेवीं मिथुनंसमभ
वत्।ममद्वितीयोजायेतब्रह्मेतिभगवान्परः। वेदाभिमानिनींदेवींश्रियंसमभवत्प्रभुः।स्वेच्छयैवयतःशक्तिस्तां
विनापिहरेःसदा। ततःसंवत्सरोनामब्रह्मासमभवत्प्रभोः।तंगर्भमुदरेऽबिभ्रद्यावत्संवत्सरंरमा। तंजातमत्तुंस्व
मुखंविदार्यपुरुषोत्तमः। श्रुत्वारावंपुनस्तस्यव्यदधात्सृष्टयेप्रभुरितिकारणविवेके। बिंदुलोपेनाशनायामृत्युरि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यर्थः। अशनायाहिमृत्युरित्युक्तं। सर्वाशननेतेत्यर्थेबिंदुः। आधिक्येधिकमितिसूत्रात्। सम्यगात्मनोवत्स भूतान्देवादीन्रमयतीतिसंवत्सरः। ब्रह्मणोभाणितिवचोनिःसृतंभयतोमुखात्। तस्याभिमानिनीदेवीतदैवो त्थाचतुर्मुखात्। वागीश्वरीतितामाहुर्वाचंचापिसरस्वतीमितिभावतत्त्वे। तदभिमानित्वात्सैववागित्युच्यते। भारूपोणरूपश्चेतिभगवान्भाण्तद्व्यंजकत्वाद्गुणनंवाक्॥४॥अभिमंस्येलीनंकरिष्येचेत्। मानंज्ञानंलयश्चैव मर्यादाचैवकथ्यते।उत्पादनंचसंख्यानंबलंचक्वचिदुच्यतइतिशब्दनिर्णये। वेदाभिमानिनःसर्वास्तथायज्ञाभि मानिनः। गायत्र्यामसृजद्ब्रह्मास्वभार्यायांप्रजास्तथेतिप्रकाशिकायां। यद्यद्ब्रह्मासृजत्पूर्वंतत्तदत्तिजनार्दनः। अदितिर्नामतेनासौभगवान्पुरुषोत्तमः। उपास्तेयःपरंदेवमेवमत्तीतिसर्वदा। स्वयोग्यतानुसारेणसर्वात्तासौ भवत्युत। ब्रह्मरुद्रसुपर्णानांसर्वात्तृत्वंविशेषतः। प्रायेणात्तृत्वमिंद्रादेरन्येषांदर्शनादिकं।बहुलस्येतियोग्यत्वभे दादत्तृत्वमिष्यतइतिमानसंहितायां। आत्मनोयादृशाभोगाभोक्तुंयोग्याहितादृशान्।भोक्ताविष्णुरितिध्या येत्सर्वात्तृत्वंहरेःस्मरेत्। दैवतानांचसर्वेषांसर्वात्तिध्यानमिष्यतइतिप्रवृत्ते ॥ ५ ॥ इच्छतोविष्णुयजनंब्रह्मणः साधनास्मृतेः। श्रमात्तापाच्चदेहंतंत्यक्तुमिच्छाबभूवह। इच्छयाचाप्युदक्रामत्प्राणैःसहपितामहः। यशोवी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्यनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाःस्मृताः। अत्यल्पेचापिसंजातेश्रमेपिनतदिच्छया। तापेप्राणानिःसरंतिसाच क्रीडाविभोःस्मृता। बृंहमाणंशरीरंतुपुनर्दृष्ट्वापितामहः। प्रवेष्टुंतच्छरीरंचकामयामाससप्रभुः ॥ ६ ॥ पुनस्त स्मिन्प्रवेशायशवरूपस्यमेध्यतां। ऐच्छत्तेनैवदेहीस्यामितितस्मिन्विवेशच।तस्मिन्प्रविश्यसब्रह्माद्वितीयंवपुर ग्रहीत्। दृष्ट्वोपायंमहायज्ञेऽथाश्वाकारंपितामहः। श्वैतीभावात्परंयस्मात्तज्जज्ञेतोश्वनामकं। यदर्थंश्वेततामापत द्देहोमेध्यतामपि। अश्वमेधःसयज्ञोभून्नाम्नातेनतदाकृतः। श्वैतीभावंगतेदेहेपुनर्मेध्येयतःस्थितः। अतोश्वमे धनामासौब्रह्माशुभचतुर्मुखः। अश्वोभूत्वायतोमेध्यःसोभवत्तेनवास्मृतः। मेधोयज्ञःसमुद्दिष्टोयाज्ञीयंमेध्यमु च्यते।शुद्धंमेध्यमथापिस्यादेवंविद्योश्वमेधवित्॥७॥ तमश्वरूपमात्मानमनिवारितवद्विभुः। चारयामासरूपे णतदन्येनपुमात्मना। सर्वस्मिन्भुवनेचाब्दंतदंतेपरमात्मने। स्वस्मिन्स्थितायसंकल्प्ययज्ञआलभतात्मवान्। अजादिकान्पशूनन्यदेवस्थपरमात्मने। कर्तृत्वेनपशुत्वेनयत्फलंतदशेषतः। ममस्यादितिमन्वानःसोश्वरूप मधारयत्। अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चापिपशोर्भवेत्। ज्ञानपूर्वपशोःपुंसःकिमुवक्तव्यमित्यजः। एवंसूर्योप्यश्व मेधनामासंवत्सराभिधः। सूर्येस्थितोयतोब्रह्माह्यश्वमेधाभिधःस्वयं। सूर्येततत्वात्सूर्यात्माब्रह्मासौपरिकीर्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तः । अग्नौस्थितोयतःसोर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते । ब्रह्माततायतोलोकास्तदात्मानस्ततोमताः । ब्रह्मसूर्याग्नि
लोकेषुव्याप्तैकादेवताहरिः।तादृशंनृहरिंज्ञात्वापुनर्मृत्युंजयन्नसौ।सदैववर्ततेब्रह्मापुनर्मृत्युर्मृतिःस्मृता।नैनंमृ
त्यात्मकोमृत्युःप्राप्नोतिहरिसेवनात्। यस्मान्नृसिंहोमृत्योश्चमृत्युरात्मास्यवैभवेत्। आततत्वात्तथात्तृत्वादात्मा
सौब्रह्मणःस्मृतः । आदानादात्तनिर्माणादात्तज्ञानात्तथैवच । एतासांदेवतानांचब्रह्मेशत्वेनवर्तते । नृसिंहस्य
सदाज्ञानाच्चानाचतदनुग्रहादितिमहासंहितायां । भूयःशब्दःपूर्णत्ववाची। परमेश्वरंपरिपूर्णंयजेयेति । अश्व
दित्यश्वोभवत्तदेवरूपंमेध्यंयज्ञआलंभनीयंचाभवदित्यश्वमेधः।तमनवरुध्येवामन्यतेत्यादिवाक्यशेषादश्वभा
वःप्रतीयते।अश्वत्बृंहितंपश्चान्मेध्यंचाभूद्यस्यशरीरंसोश्वमेधइतिच। निरोधमकृत्वाचारयिष्यामीत्यमन्यत।
स्वेच्छयैवस्वरूपांतरत्वादश्वरूपस्य ॥ ८ ॥ इत्यश्वमेधब्राह्मणं ॥ ३ । २ ॥ ॥ ॥
द्वयाब्रह्मसुतास्तत्रदैतेयाबहवःस्मृताः । तमोरूपाःसत्वरूपाअल्पसंख्याःसुराःस्मृताः । बहुत्वात्तैर्जितादेवाः
शंकरस्यवरेणच । यज्ञेनविष्णुमभ्यर्च्यतत्रोद्गातृबलेनच । जयामैनानितिस्मृत्वा ॥१॥ वह्न्यादीनप्यचूचुदन्।
औद्गात्रेग्निमुखाःसर्वेइंद्ररुद्रौचवेधितौ । असुरैःपापपूगेन ॥ २-६ ॥ मुख्यवायुंततोब्रुवन् । दैत्यास्तंवेद्धुमीप्सं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोध्वस्तानेशुश्चसर्वशः । पांसुपिंडोयथावज्रशिलांप्राप्यैवनश्यति । तस्मादखंडशक्तिःसमुख्यवायुरुदाहृतः । शापैरथवरैर्वापिनास्यप्रतिहतिर्भवेत् । स्वेच्छयैवानुसारेणविनाकुत्रापिपुत्रकाः । एवंविदपिपापेभ्यःशत्रुभ्योपिप्रमुच्यते ॥ ७-९ ॥ सवायूरुद्रशक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः । विमोच्यपापसंघातंदिशामंतेष्वथाक्षिपत् । उन्मुच्यमृत्योस्तांश्चैवाथोर्ध्वलोकेषुचावहत् ॥११॥ अग्निर्नासिक्यवायुश्चदिक्पाइंद्रादयोखिलाः । सूर्यःसोमश्चरुद्रश्चतेनैवस्वपदेस्थिताः ॥१२-१९॥ स्त्रीगुणैःसर्वपूर्णत्वाद्बृहतीतुसरस्वती । अनंतवेदरूपत्वात्सैवब्रह्मेतिकीर्तिता । विष्णुनाबृंहितत्वाद्धातत्पतिर्वायुरीश्वरः ॥ २० । २१ ॥ सारत्वात्स्त्रीषुसादेवीसेयुक्तासामरूपतः । गीथेयुक्तातदुद्गीथःसामाख्योर्धतनुस्तथा । अर्धनारीनरवपुर्वायुःकुत्रचिदीरितः ॥ २२।२३ ॥ अयास्योविश्वसृग्यज्ञेतेनाविष्टोन्वगायत ॥ २४ ॥ गृहकोशादिकंयत्स्वंतद्रूप्यस्यस्वरेस्थितः ॥ २५ ॥ भूषणस्वर्णरूपीचसएवापिस्वरेस्थितः॥२६॥ वागिंद्रियंपीठरूपंतस्यदेवस्यसंस्थितं । गानकालेऽन्यदात्वन्नंप्राणपीठमितिस्मृतं॥२७॥ पवमानाइतिप्रोक्तामुख्यवायुत्वयोगिनः । अनादिकालसंबद्धायोग्यतासाप्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणंतु तेषामेवविमुक्तिगं । प्रस्तावकालेप्रस्तोतुंयोग्योवायुपदस्ययः । जपेद्यजूंषित्वेतानित्रीणिविष्णुंसदास्मरन् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतोमासदित्यादिविष्णुप्रार्थनभांजिच । द्वात्रिंशल्लक्षणैःसम्यग्युक्तावायुत्वयोग्यकाः । नियमेनैवविष्णो स्तुप्रादुर्भावाविशेषतः । सहस्रारेणचक्रेणचिह्नितादक्षिणेकरे । गदयाष्टाश्रयाचैवशतावर्तेनकंबुना। वामेकरे तथाब्जेनसहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणाश्चगिरीशपदयोगिनः । चतुर्विंशतिमारभ्यषोडशादा सुराः स्मृताः । अष्टकादृषयश्चोक्तास्तदूनाश्चक्रवर्तिनः । असद्दुःखात्मकोमृत्युःसदानंदोमृतंस्मृतं । तमोऽज्ञानात्म कोमृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानात्मकंस्मृतं । मृत्योर्माऽमृतमित्यत्रमृत्युर्मरणमेवच । एवंविद्वायुपदयोग्याउद्गातारएवतु। यदाभवेयुस्तेषुतदायाजीतुवृणुयाद्वरं । आत्मनेयाजिनेवापिह्युद्गातैवंविधोयदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्रकार्या भीष्टेविचारणा । एवंतंसामनामानंवायुंयोवेदसादरं । तस्येष्टलोकराहित्येनाशाकार्याऽरिणाक्वचित् । तस्मा द्वायुत्वयोग्यैर्हियेषांलोकाःप्रकीर्तिताः । तेषामलोकशंकाचनैवकार्याकदाचन। यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाः प्राणत्वयोगिन इत्यादिमहासंहितायां । आस्यादयतइत्ययास्यः । प्रसिद्धमृत्व्यमृतत्वान्नात्रतिरोहितमिवा स्ति । एषउद्गातेतिवायुत्वयोग्यः । तद्धैतल्लोकजिदेवेतितस्माद्वराभियाचनं ॥२८॥ उद्गीथब्राह्मणं ॥ ३ । ३ ॥ इदमग्रेएतस्याग्रेपरमात्मैवासीत् । ततःपुरुषविधोब्रह्मासीत् । पुरुषोविष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । एतस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगतोह्यग्रआसीन्नारायणःपरः। एकएवश्रियासार्धंतमात्मापुरुषेत्यपि। आहुस्तस्मात्पुरुषविधोब्रह्मासमभ
वद्विभोः। ब्रह्मादेश्चश्रियश्चैवनित्यंविष्णुर्गुणाधिकः। यथातथैवरुद्रादेर्ब्रह्मायस्माद्गुणाधिकः। एतस्मात्पु
रुषविधताब्रह्मणःसंप्रकीर्तिता। सतुसर्वादिशोदृष्ट्वानान्यदृष्ट्वापितामहः। अब्रवीदहमस्मीतिस्वाहेयत्वमनु
स्मरन्। हातुंशक्यमिदंसर्वमासीदेकोऽभवंयतः। अहेयत्वंस्वरूपस्यसएवंसमचिंतयत्। ततोऽभवदहंनामास
चाभूत्पुरुषाभिधः। ओषणात्सर्वपापानांपूर्वःपुरुषउच्यते।नारायणप्रसादेनयएवंपुरुषाभिधं।वेदस्वाभिमतंय
स्तुपूर्वंप्राप्तुमभीप्सति। ओषेत्सर्वमतुष्टःसन्ब्रह्मविष्णुप्रसादतः॥१॥ तस्यत्वेकस्यसहसायतोभीःसमजायत।
तस्मादद्यापिचैकस्यनिर्विवेकंभयंभवेत्। विममर्शततोब्रह्मायस्मान्मेबाधकोनहि। मयासृज्यायतःसर्वेइतः
पश्चात्तनोहरः। अतःकस्माद्बिभेमीतितस्यभीतिरपोहिता।विष्णोरतिप्रियत्वाच्चतदन्येषांपितृत्वतः।कस्माद्भ
यंभवेत्तस्यसमानाद्बिभयंभवेत्। विरोधिनोधिकाद्वापिहीनाद्वापारवश्यतः। हीनमेवयतस्तस्यसर्वमेवजग
द्वशे। नचजातंतदासवर्हरिरेवयतःपरः॥२॥ नरेमेसततोब्रह्मातस्मादेकस्यनोरतिः। अथापिपत्नीमैच्छच्च
सस्थूलत्वमुपागतः। दंपतीसहितौयावद्ब्रह्माचैवसरस्वती। तावद्देहोभवद्ब्रह्मातदादेहंद्विधाकरोत्। पातना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्पतिपत्नीत्वशब्दएनोरजायत । तस्मात्तयोरेकसुखंभवत्येवार्धपात्रवत् । ततस्तस्यामुमेशादीन्देवान्सर्वान्म
नूनपि । जनयामासबोधस्यप्राधान्यंहिमनुष्यता ॥ ३ ॥ सर्वज्ञापितुसादेवीविरिंचेभक्तिमत्यपि । तद्भार्यता
मात्मनश्चनितरांधर्ममीक्षती । अनाद्यनंतसंबंधमुभयोरपिजानती । स्त्रीस्वभावंदर्शयंतीसाधर्ममिवचैक्षत ।
नानासृष्टिप्रसिद्ध्यर्थंसागोत्वादिकमाव्रजत् । वृषादिरूपतांसोपिप्राप्यसृष्ट्वेदमंजसा ॥ ४ ॥ सर्जनात्सृष्टिनामा
भूत्तद्वित्तत्पुत्रतांव्रजेत् । पिपीलिकांतरुद्रादौयथायोग्यत्वमात्मनः ॥ ५ ॥ अथान्नादमथाप्यन्नंस्रक्ष्यामीतिवि
चिंतयन् । ओष्ठद्वयंममंथांतर्हस्तौचैवपरस्परं । तन्मुखाच्चैवहस्ताभ्यामंतरग्निरजायत । एवंसर्वस्यहेतुत्वात्स
र्वस्यापिपतित्वतः । सर्वेदेवाएषएवेत्याहुर्वेदविदोजनाः । स्वतंत्रेषुयतःशब्दावर्तेयुःसर्वएवच । सरेतसःपुनः
सोममसृजद्ब्रह्मविद्वरः । सर्वाधिकोपियोग्यत्वान्मर्त्यधर्मतयापुरा । अवमोयोग्यताहीनानप्यायुर्मात्रतोधि
कान् । यतोस्त्रागतिसृष्टिस्तदेवंयोवेदपूरुषः । विष्णोःप्रसादतःसृष्टिंदेवलोकेसजायते । आत्मयोग्यानुसारेण
सुखज्ञानादियुक्ततेतिब्रह्मतर्के । भगवदुपासनामाहात्म्यमेतदितिदर्शयितुंतद्यदिदमाहुरित्याद्यारंभः ॥६॥

इतिचतुर्थंप्राजापत्यब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्वंभरोवायुः । अकृत्स्नोहिसइत्यस्याभिप्रायः सयोतएकैकमुपास्तेनसवेदेत्यादिप्राणइत्यादिनामानिपर
मेश्वरस्यनसर्वगुणसंपूर्णतांवदंति । किंतुप्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेववदंति । आत्मशब्दएवसर्वगुणसंपूर्णत्वंव
दति । अस्यसर्वस्यगुणजातस्यायमात्मवैपदनीयआश्रयोयस्मादतस्तंसर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीत।
अनेनह्येतत्सर्ववेदयस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसंपूर्णइत्येवोपासनंतस्ययुक्तं। तदुपासनादेवसर्वज्ञत्वाद
योभवंतिकिमुतस्येति। पद्यतेअनेनेतिपदंसाधनं। यथातत्तत्साधनेनतत्तत्फलंप्राप्नुयादेवंसर्वगुणयुक्तत्वेनभ
गवदुपासनात्कीर्तिंश्लोकंचविंदते। शंलोकःश्लोकः परमानंदंपरमंज्ञानंचेत्यर्थः। लुक्प्रकाशइतिधातोः।
आसीदेकोहरिःपूर्वंदेवीनारायणीतथा। अन्यदव्यक्ततांयातंतद्व्यक्तमकरोद्धरिः। सृष्ट्वाजगदिदंसर्वंसृष्ट्वादे
हांश्चसर्वशः। आकेशादानखाग्रेभ्यःप्रविष्टःपुरुषोत्तमः। यथाप्राणःशरीरेषुक्षुरोयद्वत्क्षुरस्तुके। प्रविष्टमपितं
विष्णुंनपश्यंतिपृथग्जनाः। प्रविष्टइतिजानंश्चनैनंजानातिसर्वशः। यस्मात्तद्गुणभागोयंप्रवेशःप्राणनादिच।
तस्मात्प्राणादिनामानिकर्मनामानितस्यतु। तस्मात्प्राणादिनाम्नायउपास्तेहरिमव्ययं। अकृत्स्नोपासकःस
स्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित्। पूर्णत्वेपिपरेशस्ययस्तुतद्गुणभागवित्। अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्यवेत्तात्मेतिविदे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वयः । चिदानंदादयोयस्यगुणाआप्ताःसदैवतु । सआत्मेतिप्रविज्ञेयोगुणानामाप्तितोहरिः । प्राणनादीनिक
र्माणिचात्मशब्दोदितानितु । तदेतदात्मरूपंहिगुणनामाश्रयत्वतः । पदनीयमितिप्रोक्तंयतस्तज्ज्ञोपिसर्ववि
त् । सार्वज्ञादिगुणास्तस्यकिमुतात्मेश्वरस्यतु । एवंसर्वगुणैर्युक्तंसर्वजीवेश्वरंहरिं । योवेदतत्तत्साध्यंतुयथातै
स्तैस्तुसाधनैः । प्राप्नुयादेवमेवासौकीर्तिंचपरमंसुखं । ज्ञानंचपरमंविंदेन्मुक्तःसन्नात्रसंशयः ॥ १ ॥ सएषवि
ष्णुर्भगवान्पुत्राद्वित्तात्तथात्मनः । अन्यस्मादपिसर्वस्मात्प्रेष्ठएवस्वभावतः । आत्मनोपिप्रियत्वंतुतेनैवकृतमं
जसा । आत्मनोनिरयायैवकुर्यात्कर्माणिनित्यशः । यतोतःस्वात्मनश्चापिस्वाप्रियत्वमुदाहृतं । सचेदप्रियकृ
द्विष्णुर्नात्मापिप्रियतांव्रजेत् । अस्मिन्प्रियेप्रियंसर्वंतस्मादेकःप्रियोहरिः । सचात्मशब्देनोद्दिष्टोयस्मादाप्तगु
णःप्रभुः । अतोविष्णोःप्रियंब्रूयाद्यःस्वात्माद्यंदुरात्मवान् । प्रियरोधंकरोषीतितंब्रूयाद्वैष्णवोमहान् । एवंवद
न्वैष्णवस्तुसमर्थःप्रियरोधने।तस्यस्याचविशेषेणतदुक्त्यैवापिदुःखिनः । तस्मात्सर्वप्रियोविष्णुरित्युपास्तेसदा
प्रियः । नास्यप्रियमनित्यंस्यादस्यप्रीतिःसदाभवेत् । तस्मात्सर्वप्रियंविष्णुमुपासीतैवनित्यशः । नित्यप्रियक
रोविष्णुर्भवेत्तस्याप्यजःस्वयमित्यध्यात्मे ॥ २ ॥ ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतआत्मयोग्यतापूर्तिमाप्नुवंतोमहां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोयदाहुः। ब्रह्मविद्ययास्वयोग्यंसर्वंप्राप्यतइति।नित्यनिर्दुःखानंदानुभवरूपोहिस्वतउत्तमोजीवः।तादृशंरूपमज्ञानात्तिरोहितंब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यतएव। नचान्यथाऽभिव्यज्यतइतिसंतोयदाहुः। तत्तत्रकेचिन्मनुष्याइतिमन्यंते। स्वरूपमपिब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यतेचेत्तद्ब्रह्मापियस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभवत्तस्मात्स्वरूपंज्ञात्वैवाभवत्किमिति ॥ ३ ॥ सत्यं। तदपिस्वरूपंनित्यापरोक्षज्ञानेनसर्वदाजानात्येव। अतएवसर्वदापरिपूर्णमितितेषांपरिहारः। तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्। सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिवत्सदातनज्ञानंपूर्णभावंचाह। इदमग्रेअस्याग्रइतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया। अहंअहेयंब्रह्मपरिपूर्णं। अस्मिसर्वदास्तीतिमेयमित्येतैर्विशेषणैरात्मानंस्वरूपमेवावेत्।यद्यहंशब्दोस्मच्छब्दार्थवाची अस्मिशब्दश्चोत्तमपुरुषेतदाऽऽत्मानमितिव्यर्थंस्यात्। अतोहमस्मिशब्दावुक्तार्थावेव। अग्रेअनादिकालतएवविद्यमानमात्मानंजानातिचतद्ब्रह्मेत्यर्थः।सर्वनियंतृत्वेनसर्वगतत्वादहेयं। तद्योहंसोसौयोसौसोहंयोसावसौपुरुषःसोहमस्मीत्यादिष्वप्यहंशब्दोंतर्यामित्वेनाहेयत्ववाची। तत्सत्यंसआत्माऽतत्त्वमसीतिभेदस्यनवक्तृत्वोभ्यासात्।तद्योहंसोसौ अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानांसम्यगर्थापरिज्ञानाद्भ्रांतिप्राप्तोऽभेदोतत्त्वमसीतिनवक्तृत्वोनिराक्रियते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं कुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतःसज्जायेतेत्यादिना अस
द्वाइदमग्रआसीदसतःसदजायतेत्यादिश्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थभ्रमोयथानिवार्यते एवमतत्त्वमसीतिवाक्येना
पि।सआत्मेतिशब्दाच्च।आत्मशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेपिजीवेभ्रांतिरुपपद्यते।तन्निवृत्त्यर्थंवाऽतत्त्वमसीत्या
ह। यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह। यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिभण्यतइत्यादिनात्यादिकमैत
दात्म्यमिदंसर्वमित्यनेनोच्यते । पूर्णत्ववाच्यात्मशब्दआत्मापूर्णत्वयोहरिरित्यादिनासआत्मेतिपूर्णत्वमभि
धीयते। अथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनेतिसदृशविज्ञानेनसदृशांतरंविज्ञातंभवतीत्युक्तं। लोहमणिनेतिमणिशब्दा
त्प्रधानविज्ञानेनाप्रधानंसर्वंविज्ञातंभवतीति। मणिर्मुखंप्रधानंचउत्तमस्यवचोभवेदितिवचनात्। यथासोम्यै
केननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यादिति पुनरपिसदृशेनविज्ञातेनसदृशांतरंविज्ञातंभवतीत्यभ्यास
स्तात्पर्यार्थः।उपादानविवक्षायामेकत्वविवक्षायांचैकेनेतिविशेषणं पिंडेनेति एकेनमणिनेति पुनरेकेनेतिच
विशेषणानि व्यर्थानिभवेयुः।तस्मिन्पक्षेमृदाविज्ञातयालोहेनविज्ञातेनकार्ष्णायसेनचविज्ञातेनसर्वंविज्ञातंभ
वतीतिवक्तव्यं।नह्येकमृत्पिंडविकारभूतंसर्वमृण्मयं।नचतेनैक्यंसर्वस्यविद्यते।नचैकलोहमणिकार्यंसर्वलोहम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यं। नचतेनैकीभूतं। नचैकनखनिकृंतनकार्यंसर्वंकार्ष्णायसं। वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य
मित्यादिप्रधानपरिज्ञानेगुणभूतंपरिज्ञातमिवभवतीत्यत्रदृष्टांतांतरं। वाचानाम्नामारंभणंविकारःविविधत्वेन
कर्तुंयोग्यमितिविकारः। सत्यंसर्वदाविद्यमानंनामधेयंमृत्तिकेत्येव। संकेतरूपेणनानाविधानिनामानिकर्तुं
शक्यंते। तथापिशास्त्रप्रयोगसिद्धमृत्तिकादिनामपरिज्ञानात्तत्तन्नामविद्भवति। एवंनित्यासाम्यातिशयसर्व
गुणपरिपूर्णपरमेश्वरपरिज्ञानात्सर्वविद्भवतीति। यथैकस्मिन्जनपदेप्रधानपुरुषेषुपरिज्ञातेष्वाहूतेष्वागतेषुवि
नाशितेषुरक्षितेषुवासर्वोजनपदःपरिज्ञातआहूतआगतोविनाशितोरक्षितइत्युच्यते। यथाचराजसुनाशिते
षुनाशितापृथिवीसर्वाधार्तराष्ट्रेणदुर्नयैरिति। यथाचकेषांचित्पुरुषाणांरक्षणेन शशासपृथिवींसर्वांसशैलवन
काननामिति।एवंसर्वोत्तमस्यपरमेश्वरस्यविज्ञानात्सर्वंविज्ञातमिवभवति। नचमृन्मात्रविज्ञानाद्घटशरावादि
संस्थाविज्ञाताभवंतिमुख्यतः। तथासतिदृष्टमृदःपुरुषस्यघटशरावादिजिज्ञासानस्यात्। सृष्टिकथनंचप्राधा
न्यार्थं।त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमित्यपिप्राधान्यार्थमेवाभिमानिदेवतापेक्षया। तेजोभिमानवान्ब्रह्मावायुश्चाब
भिमानवान्।रुद्रःक्षित्यभिमानीचाप्येतन्मयमिदंजगत्। अभिमन्यमानसहितास्त्रयएतेभिमानिनः। विष्णो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्जाताःक्रमेणैवपूर्वस्मादुत्तरोत्तरं। तेजोबन्नाभिधातस्मादेषामेवप्रकीर्तिता।एतेचत्रीणिरूपाणीत्यभिधागोच
राःसुराः । ब्रह्मवायुगिरीशेभ्यस्तेभ्योजातमिदंजगत् । अतोग्निसूर्यसोमानामपिरूपंतदुद्भवं । अतोग्निसू
र्यसोमानांनामाप्येषांप्रकीर्तितं । सादनाद्यमनाच्चैवसत्यमेषांत्रयःसुराः । तेषांसत्यंहरिःसाक्षाद्यतस्तेषांनिया
मकः । प्रधानेसत्यशब्दोयंश्रुतिभिःसमुदाहृतः । यथैवसर्वलोहानांप्रधानंकांचनंस्मृतं । यथामृत्पिंडसदृशा
मृन्मयाःसर्वएवच । यथाकार्ष्णायसंसर्वंसमंकार्ष्णायसांतरे । एवंसर्वस्यजगतःसदृशःश्रेष्ठएवच । हरिस्तेन
तुतज्ज्ञानाज्जगज्ज्ञातमिवाखिलं । सस्रष्टाचैवसंहर्तानियंतारक्षिताहरिः । तेनव्याप्तमिदंसर्वमैतदात्म्यमतोवि
दुः । सआत्मापूर्णगुणतःससूक्ष्मःसर्वगःसदा । सर्वोत्तमत्वात्सत्यंतज्जीवाभिन्नंतदासुराः । विदुर्नत्वंतथावि
द्धिश्वेतकेतोकदाचन । किंतुविष्णुःपृथक्सर्वदेवदेवेश्वरःप्रभुः । पृथगेवाहमत्यल्पशक्तिज्ञानसुखादिकः । इ
त्येवविद्धिसततमतोमोक्षमवाप्स्यसि । सर्वोत्तमइतिज्ञातोविष्णुर्मोक्षमिमंनयेत् । जीवरूपतयाज्ञातस्तमोंधं
प्रापयेत्प्रभुः।विष्णोर्दासतयाविष्णोःसामीप्यंमोक्षउच्यते।नविष्णुत्वंतुमोक्षःस्यादेषोहमितिवाऽस्मृतेः। संसा
रसागरात्तीर्णोमुक्तोहमितिवाऽस्मृतिः।यदातदाविमोक्षेणकिंफलंज्ञानिनोभवेत्। यथामधुकरैर्नानाविधपुष्प

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसैःसह। मधुत्वंप्रापितःसंविदभावान्नसुखीभवेत्। यथानद्योनमुक्ताहिसमुद्रंप्रापिताअपि। इयमस्मीतिचा
ज्ञानाद्यथासुप्तोनमुच्यते। प्रलयेपिहरिंप्राप्तःपृथक्त्वज्ञानवर्जनात्। एवंजीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोःसदोच्चतां।
ज्ञात्वैवमुच्यतेतस्मादेवंजानीहिपुत्रकेतिब्रह्मांडे। मग्नस्यहिपरेज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेदितिमोक्षधर्मे। तस्मैस्व
लोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासेत्युक्त्वा नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः।नयत्र
मायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइतिभागवते। अदर्शयत्स्वकंलोकंब्रह्मणेविष्णुरव्ययः।यस्मात्प
दात्परंनास्तियत्रमुक्ताउपासतइतिहरिवंशेषु। अतःपरंनयत्पदमित्यत्रापियच्छब्दस्ययस्मादित्यर्थः। यत्तदि
त्यादयःशब्दाःपंचम्यर्थाश्चकीर्तिताइतिच। विद्यात्मनिभेदाबोधः। क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थैर्भूता
दिभिःपरिवृतःप्रतिसंजिघृक्षुः। अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपरंस्वमनुभूयपरःस्वयंभूः। एवंपरे
त्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः। तेनैवसाकमसृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यग
ताभिमानाः। भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणेत्यादिच। आधिपत्यमृतेचैवआनंदेनापिकर्मणा। स
र्वेतेब्रह्मणस्तुल्याभोगेनविषयेणच। नानात्वेनापिसंबद्धास्तदातत्कालभाविना। प्रकृतौकरणातीताःस्वात्म

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्येवव्यवस्थिताः। प्रदर्शयित्वाह्यात्मानंप्रकृतिस्तेषुसर्वशः। पुरुषान्यवहुत्वेनप्रतीतानप्रवर्तते। प्रवर्ततिपुनः सर्गेतेषांसानप्रवर्तते। संयोगःप्रकृतेर्नैवमुक्तानांतत्त्वदर्शनात्। समादुःखनिवृत्तिस्तुमुक्तानामपिसर्वशः। मानुषादिविरिंचांतंसुखंमुक्तौशतोत्तरमित्यादिवायुप्रोक्ते। ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। शास्त्र तत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः। कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः। याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणां शास्त्रदस्यवः। ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअपक्कमनसोशिवाः। वैगुण्यमेवपश्यंतोनगुणानिनियुंजते। तेषांतमःश रीराणांतमएवपरायणं।अन्यईशस्तथान्योहमितिज्ञानंविपश्चितां।आधिक्यज्ञानमीशस्ययतोन्यत्वेनयुज्यते। यतःस्वरूपतश्चान्योजातितःश्रुतितोर्थतः। कथमस्मिसइत्येवसंबंधःस्यादसंहितः। बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहो एकएवतु। कोह्यत्रपुरुषश्रेष्ठस्तंभवान्वक्तुमर्हति। वैशंपायनउवाच। नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह। बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्यते। तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमित्यादिचमोक्षधर्मे। द्वावि मौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच। क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते।उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः। योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः। अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशास्त्र
मिदमुक्तंमयाऽनघ । एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेतिच। ब्रह्मणस्तद्गुणानांचभेददर्श्यधरंतमः। भे
दाभेदप्रदर्शीचमध्यमंतुतमोविशेत् । ईषद्भेदप्रदर्शीचतमएवोत्तरंविशेत् । विजानीयात्ततोब्रह्मसदासर्वगुणा
त्मकं । गुणानांचविशेषोस्तिनविभेदःकथंचन । तेचसर्वेगुणाःपूर्णास्तच्छरीरःपरःस्मृतः । आनंदज्ञानश
क्त्यादिदेहंविष्णुंतुयेजनाः । अदेहंभूतदेहंवाविदुस्तेचाधरंतमः । तथाप्रकृतिदेहज्ञाःकर्मदेहविदोपिवा । त
स्मादानंदचिद्देहंचिदानंदशिरोमुखं । चिदानंदभुजंज्ञानसुखैकपदसांगुलिं । आकेशादानखाग्रेभ्यःपूर्णचि
त्सुखशक्तिकं । प्रत्येकंतुगुणांस्तांस्तुसदासर्वगुणात्मकान् । ज्ञात्वाविमुच्यतेविष्णोःप्रसादान्मानुषोपिसन् ।
जीवाभेदंतथाभेदंजगतायेविदुःप्रभोः । तेपियांतितमोघोरमधरंब्रह्मतस्कराः । भेदाभेदंविदुर्येचजीवैस्तुज
गतापिवा । परस्यब्रह्मणोयांतितमस्तेप्युत्तरंसदा । अभेदज्ञाःप्रकृत्यापिभेदाभेदविदस्तथा । तेपियांतितमो
घोरमधरंचोत्तरंक्रमात् । तस्मात्सर्वोत्तमंविष्णुंपूर्णसर्वगुणोच्छ्रितं । विजानीयाद्विमुक्त्यर्थंसर्वतश्चविलक्षणं।
अंधंतमःप्रविशंतियेदेहंपरमात्मनः । भिन्नंविजानतेविष्णोर्भिन्नाभिन्नविदोपिवा । अंधंतमःप्रविशंतिप्रादु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावांस्तुयेपिवा । सर्वभूतस्थितान्वापिभिन्नान्जानंतियेऽखिलान् । भिन्नाभिन्नविदोवापिशिरःपाण्यादिकं
तथा । भिन्नंमिथोविजानीयुर्भिन्नाभिन्नविदोपिवा । तेपियांतितमोघोरंयतोनैवोत्थितिःक्वचित् । प्रादुर्भाव
तयायेचतदन्यान्जानतेविभोः । तेपियांतितमोघोरंतस्मान्नैवंविदोविदुः । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहवटुभार्गव
राघवाः । कृष्णबुद्धौकल्किदत्तहयशीर्षैतरेयकाः । पाराशर्यश्चकपिलोवैकुंठऋषभस्तथा । यज्ञोधन्वंतरिश्चै
वस्त्रीरूपस्तापसोमनुः । नारायणोहरिःकृष्णउपेंद्रःसर्वएवच । एवमाद्याहरेःसाक्षात्प्रादुर्भावाःप्रकीर्तिताः ।
श्रीर्भूर्दुर्गाभ्रणीर्द्वीश्चमहालक्ष्मीश्चदक्षिणा । सीताजयंतीसत्याचरुक्मिणीत्यादिभेदिता । प्रकृतिस्तेनचा
विष्टातद्वशानहरिःस्वयं । ततोऽनंतांशहीनाचबलज्ञप्तिसुखादिभिः । गुणैःसर्वैस्तथाप्यस्यप्रसादाद्दोषवर्जि
ता । सर्वदासुखरूपाचसर्वदाज्ञानरूपिणी । प्राणःसूत्रंमहान्ब्रह्माचित्तंवायुर्बलंधृतिः । स्थितिर्योगश्चवैराग्यं
ज्ञानंप्रज्ञास्मृतिःसुखं । मेधामुक्तिर्विष्णुभक्तिरादिगोपोमहान्प्रभुः । ऋजुःसमानोविज्ञातामहाध्यातामहा
गुरुः । हनूमान्भीमआनंदइत्यादिबहुरूपिणः । हिरण्यगर्भायेऽतीतायेभाव्यायश्चवर्तते । सर्वेविष्णुवशा
नित्यंविमुक्तेरप्यनंतरं । एभ्यःश्रीस्तुविमुक्तेभ्योगुणैःकोटिगुणोत्तरा । ज्ञानानंदबलादिभ्यःसर्वेभ्यःसर्दवै

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वहि । भिन्नाभिन्नाश्चतेसर्वेब्रह्माणस्तुपरस्परं । अभिमानःपृथक्तेषामानंदःसहभुज्यते । तेतुभिन्नाहरेर्नि
त्यंश्रियोन्येभ्यस्तथैवच । आविष्टोविष्णुरेतेषुनविष्णुस्तत्स्वरूपकः । विष्णोरतिप्रियत्वात्तेह्यध्यर्धाइतिचोदि
ताः । विष्णोःकेवलभेदेपिशेषादिभ्यःप्रियायतः । विष्णोःप्रियत्वेतद्भक्तौतज्ज्ञानेचश्रियस्तुते । मुक्ताअप्य
वरानित्यंसर्वेकोटिगुणेनच । सरस्वतीचगायत्रीश्रद्धाद्याप्रीतिरेवच । सर्ववेदात्मिकाबुद्धिरनुभूतिःसुखात्मि
का । गुरुभक्तिर्हरौप्रीतिःसर्वमंत्रात्मिकाभुजिः । शिवकन्येंद्रसेनाचद्रौपदीकाशिजातथा । चंद्रेत्यादिस्वरूपा
यास्तेभ्यःशतगुणावराः।विष्णुभक्तौचतत्प्रीतौज्ञानानंदादिकेष्वपि। मुक्तेःपश्चादपिगुणैःसर्वैर्ब्रह्मभ्यईरिताः।
शेषःसदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोहंकारएवच । नरोऽपटोलक्ष्मणश्चरौहिणेयःशुकस्तथा। सद्योजातोवामदेवश्चाघोर
स्तत्पुमानपि । दुर्वासाद्रौणिरौर्वश्चजैगीषव्यादिरूपकाः । पूर्वोक्तैश्चगुणैःसर्वैस्ताभ्यःशतगुणावराः । मुक्तेःप
श्चादपिसदाअतीतानागताश्चयाः । अतीतानागतायेचसर्वशोप्यवराःसदा । एवंसुपर्णाःसर्वेपिसमाःशेषैःस
दैवतु । सर्वैर्गुणैस्तथामुक्तौतद्भार्यास्तच्छतावराः । ताभ्यःशतावरास्त्विंद्राःपुरंदरइतीरिताः । तेभ्यःशतावरा
स्त्वन्येइंद्राश्चान्याश्चदेवताः । द्वित्रिपंचादिगुणतःपरस्परविशेषिणः । सनत्कुमारास्तुसदापुरंदरसमामताः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनकाद्यानारदश्चदक्षभृग्वादयोपिच । देवावरायथातद्वन्मनवोपिप्रकीर्तिताः।त्रिचतुर्भागभेदेनतेप्यन्योन्य विशेषिणः। वालीगाधीविकुक्षिश्चपार्थइंद्रःपुरंदरः।सुदर्शनश्चभरतःप्रद्युम्नःस्कंदएवच । सनत्कुमारःकामश्चे त्येकएवव्यवस्थितः। स्वायंभुवोमनुर्दक्षोवायुःस्पर्शाधिपस्तथा । बृहस्पतिश्चानिरुद्धएतेसूर्यादितोधिकाः। सू र्यश्चचंद्रमाश्चैवयमश्चैतेत्रयःसुराः।प्रोक्तेभ्यस्त्ववराश्चान्यदेवेभ्योपिसदाधिकाः।कार्तवीर्यःपृथुश्चैवदौष्यंतिर्भर तस्तथा।शशबिंदुश्चमांधाताककुत्स्थाद्यास्तथापरे।सर्वेतेविष्णुनाविष्टा।विष्णोर्भिन्नाःसदैवतु। शतावराश्चदेवे भ्यःकर्मदेवाइतिस्मृताः । तुंबुरुप्रमुखायेचतथोर्वश्यादिकाअपि । विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृतेचाप्यृषयोखिलाः। सूर्यादिभ्योधमाश्चैवमन्वादिभ्यस्तथैवच । वैवस्वतोमनुर्नित्यंविष्ण्वावेशीततोधिकः। कार्तवीर्यादिराजभ्यो देवभृत्याःशतावराः । आजानदेवास्तेप्रोक्तास्तेभ्यश्चपितरश्चिराः । पितृणांसप्तकंयत्तत्कर्मदेवसमंमतं । विश्वा मित्रोब्रह्मपुत्रैःसमोमुनिरुदाहृतः । आचार्यःपितृणांचासौपितृभिःसहपठ्यते । आजानेभ्यस्तुपितरोह्यष्टभ्यो न्येशतावराः । कर्मदेवगणाअष्टगंधर्वास्तत्परेशतं । आजानदेवास्तेभ्योन्येपितृभ्यश्चशतावराः । स्वमुखेनै वदेवैर्येआज्ञाप्याःसर्वदागणाः।आख्यातादेवगंधर्वायेत्वन्यमुखगोचराः । मानुषास्तेतुगंधर्वास्तेभ्यस्तेचशता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वराः।तेभ्यःशतावराश्चैवमनुष्येषूत्तमागणाः।देवादिष्वेषुसर्वेषुप्रोक्ताअपिविशेषिणः।पंचांशतोदशांशाद्वास्व
स्वजात्यांपरस्परं। देवस्त्रियोदशांशोनाःस्वपतिभ्यस्तथापराः। अष्टांशोनाःप्रविज्ञेयायासांमुक्तौसहस्थितिः।
अनादिश्चविशेषोयंसर्वेषांमानुषादिनां।इयंनीचोच्चताकापिनकेनापिह्यपोदितुं।शक्यतेयोन्यकथाकर्तुमिच्छे
त्सोपितमोव्रजेत्।योपिवेदसमत्वेनसर्वान्नीचोच्चतःस्थितान्। सोपियातितमोघोरंयश्चसाम्यमुदीरयेत्। मानु
षोत्तममारभ्यब्रह्मांतानांप्रयत्नतः।विष्णोर्भक्तिज्ञानपूर्वंभवेन्मुक्तिःप्रसादतः। भक्तिज्ञानादिकाःसर्वेसर्वेषामप्य
नादयः। अनादिकालादारभ्यवृद्धानामुत्तरोत्तरं। तत्तद्योग्यतयापूर्तौविष्णोर्दृष्टिःप्रजायते। यथोदंचनकुं
भादेःसरित्सागरयोरपि। अल्पेनमहतावापिपूर्तिर्योग्यतयाभवेत्। एवंनरादिब्रह्मांतजीवानांसाधनैरपि।
अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैःपूर्तिर्योग्यतयाभवेत्। अल्पैःपूर्तिस्तथाल्पानांमहद्भिर्महतामपि।भक्त्याद्यैर्जायतेतेषां
साधनैर्नान्यथाक्वचित्। श्रवणंमननंचैवध्यानंभक्तिस्तथादृशिः। ज्ञानंचोक्तविशेषाणांसर्वेषांसाधनंभवेत्।
त्यक्त्वैतानिनकस्यापिभवेन्मोक्षःकदाचन।सर्वोत्तमतयाज्ञानपूर्वकःस्नेहएवतु। भक्तिर्विष्णौसमुद्दिष्टातदन्येषां
चयोग्यतः। विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौभक्तिस्तथैवच। तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेणमुक्तौनियतसाधनं। भक्तिपू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तौभवेन्मुक्तिस्तदभावेचनोभवेत् । भक्तिर्ज्ञानंतथाध्यानंमुक्तानामपिसर्वशः । नियमेननहीयंतेमुक्तानांते स्वरूपकाः । साधनानितुसर्वाणिभक्तिज्ञानप्रवृद्धये । नैवान्यसाधनंभक्तिःफलरूपाहिसायतः । स्वात्मो त्तमेषुविद्वेषात्तमोनियमतोव्रजेत् । गुणानामल्पताज्ञानंतत्स्त्रीरागस्तथैवच । तत्प्रतीपेचयाबुद्धिस्त्रिविधो द्वेषउच्यते । द्वेषोज्झिताचयाभक्तिःसामोक्षंनियमान्नयेत् । निर्दुःखंतुसुखंनित्यंमोक्षइत्यभिधीयते । चिदा नंदशिरोदेहपाणिपादात्मकाःसदा । सर्वदोषविनिर्मुक्तामुक्ताःक्रीडंतिनित्यशः । अनादिकालादारभ्यया भार्यास्ताःसदैवतु । ब्रह्मादीनांविमुक्तौचभार्याःस्युर्नियमात्सदा । नकदाचिद्विमुक्तानांभार्याःकाश्चित्स्युरन्य गाः । नकदाचिद्वियोगश्चनविद्वेषोनवाऽरतिः । मोदंतेसहिताःसर्वेसदाविष्णुपरायणाइतिपैंगिश्रुतिः ॥ ७ ॥ एकमेवाद्वितीयं । नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । एकधैवानुद्रष्टव्यमेत दप्रमयंध्रुवं । मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति । एकधैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःस मृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधाव तीत्यादिच । इहेतिपरमेश्वररूपेषुअवयवेषुधर्मेषुचकिंचननानानास्तीत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयमितितत्स

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोधिकोवातदनधीनोवानास्तीतिसतात्पर्यंनिषिध्यते । एकएवाद्वितीयोसौहरिर्वेदेषुसर्वदा । एकएवाद्वितीयोसावश्वमेधःक्रतुष्वपि । एकैववाऽद्वितीयासाविष्णुभक्तिर्हिसाधने । एकएवाद्वितीयोसौप्रणवोमंत्रउच्यतेइत्यादिवचनात्। यथैकमुत्तमंपुरुषमपेक्ष्यतस्मिन्पुरेएकएवनान्योस्तीत्युक्तेपितत्सदृशस्तदधिकोवान्योनास्तीत्युक्तंभवति । एकएवाद्वितीयोसौतदतंत्रस्यवर्जनात् । तत्समस्याधिकस्यापिह्यभावात्पुरुषोत्तमइतिब्राह्मे। स्वगतभेदाविवक्षायामिहेतिविशेषणंव्यर्थंस्यात्। नानेवेतिभेदाभेदनिराकरणार्थं। विरुद्धोभयसंयोगइषशब्दःप्रदृश्यतइतिशब्दतत्त्वे। पर्वतेषुदुर्गेपर्वताग्रेवृष्टंयथाऽधोविधावतिएवंपृथक्दृष्टान्धर्मानन्वेवतदनंतरमेवाधोधेतमसिविधावति।भेदेनदर्शनाद्वापिभेदाभेदेनदर्शनात्। विष्णोर्गुणानांरूपाणांतदंगानांमुखादिनां । तथादर्शनकालात्तुक्षिप्रमेवतमोव्रजेदितिब्रह्मांडे । जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकः। द्वासुपर्णासयुजासखाया। योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्। सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सह।ब्रह्मणाविपश्चितेति।एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य।इमांल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्।अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यारभ्यमनुष्यादिब्रह्मांतानांमुक्तानामानंदेशतगुणविशेषश्चोच्यते। मुक्तानांचायंविशेषः। श्रोत्रि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्यचाकामहतस्येतिविशेषणात् । नहिब्रह्मादीनामनधिगतःश्रुत्यर्थःकेषांचिदस्ति । नचब्रह्माणएवकेचन कामहताःकेचनाकामहताइत्यत्रप्रमाणमस्ति । तस्माच्छ्रोत्रियइतिप्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्तउच्यते । अकामह तत्वंचमुख्यंमुक्तस्यैव । प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तुश्रोत्रियाःप्राप्तमोक्षिणः । तएवचाप्तकामत्वात्तथाकामहताःश्रुताः इतिचभारते । ब्रह्मणोपिह्यमुक्तस्यनाकामहततापरा । यतस्तस्यापिकामस्यक्षणव्यवहितिर्भवेदितिच। काम हतताकामेनोपद्रवः । ब्रह्मणोल्पदुःखंस्यात्तदप्यनभिमानतः । नास्त्यात्मसंबंधतयाभोगाभावात्कथंचनेति च । नचान्यस्यकस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामहतस्यचब्रह्मणासमंसुखंयुज्यते । ज्ञानमप्रतिघंयस्यवैराग्यंचजगत्प तेः । ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमित्यादिनाश्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्यआधिक्यात् । नचेंद्रपदा द्विरक्तस्येंद्रसमंसुखंब्रह्मपदाद्विरक्तस्यतत्समंमित्यत्रकिंचिन्मानमस्ति । दृष्टवस्तुनिविरागेआयासाभावात्क श्चित्सुखविशेषोदृश्यते । अन्यत्रब्रह्मपदाद्विरक्तस्येंद्रपदाद्विरक्तस्यनकश्चिद्विशेषोदृश्यते। अतोनुभवविरुद्ध त्वाद्यत्किंचिदेतत् । नरादिब्रह्मपर्यंतंविमुक्तानांशतोच्छ्रयः । निःशेषदुःखहीनानांनित्यानंदैकभोगिनां । अप्यानंदोमिथोप्युक्तस्त्वध्वर्यूणांश्रुतौपृथगितिहरिवंशेषु। यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतइत्यत्राप्येतस्मि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्नितिविशेषणात्स्वगतभेदनिषेधएव । अभेदमीशरूपाणांभेदंजीवेशयोरपि । यःपश्येत्स्थिरयाबुद्ध्याभक्तिमा
न्सविमुच्यतइतिभविष्यत्पुराणे । परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसउत्तमःपुरुषः । सतत्रपर्येति
जक्षन्क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वा । यस्यलोकंसमासाद्यस्वरूपमभिपद्यते । जीवःपर्येतिविष्णोश्चसमीपे
तत्प्रसादतः । यत्प्रसादात्सपर्येतिसविष्णुःपुरुषोत्तमः । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः ।
आदग्नासउपकक्षासउत्वेइदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे । दुग्धसागरगाःकेचित्केचिदश्वत्थकक्षगाः । अमृतह्रदेषु
केचिच्चपिबंतिस्नातवत्सदा । केचित्पश्यंतितंदेवंसदाकेचित्समीपगाः।आर्णिनरथ्यममृताधितस्थुरिहब्रवीतु
यउतचिकेतत्।रथ्यमाणिमिवाश्रित्यमुक्ताःसर्वेप्यवस्थिताः।यंविष्णुंदेवदेवेशंनमस्तस्मैस्वयंभुवइत्यादिच ।ध्।
तौयत्रविहीयेतेइत्यत्रापिपरमात्मैव । शरीरानभिमानीयोहृदिसंस्थोजनार्दनः । अभिमानवतोदेहेजीवस्यस
नियामकः । सएवसूर्यसंस्थश्चहंसःसोहमितिश्रुतः । हंतृत्वाद्धंसनामासौसोहंचासावहेयतः । सएवसूर्यसं
स्थेनरूपेणैवाक्षणिस्थितः । सूर्यसंस्थाद्धिरूपात्सविभक्तोक्षणिसंस्थितः । गच्छतोम्रियमाणस्यतावुभावपिदे
हतः । तयोर्देहविहानेतुभवेतारिष्टदर्शनं । तदासंचिंतयेद्देवंतमेवपुरुषोत्तममित्यादिहरिवंशेषु । क्षेत्रज्ञएताम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः। आविर्हिताश्चापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः। क्षेत्र
ज्ञआत्मापुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः। नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्व्यवधीयमान
इतिभागवते।स्वेच्छयैवावृतोविष्णुर्जीवेतिष्ठतिसर्वदा।योसौनियमयन्जीवंक्षेत्रज्ञइतिशब्दितइतिहरिवंशेषु।
अशरीरःप्रज्ञात्मेतिविशेषणाच्चपरमात्मा। नहिजीवस्याशरीरत्वममुक्तस्य। एषतआत्मांतर्याम्यमृतःअतोन्य
दार्तमितिच। नहिजीवादन्यस्यार्तिरुपपद्यते। सर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यादित्यादिश्रुतिभ्य
श्च। ब्रह्मादयोहिभूतानितेषामंतर्गतोहरिः। समःससर्वभूतेषुयएवंवेदतत्त्वविदितिचभारते। नचमुख्येसति
लक्षणानामयुज्यते। नचमुख्यतएवजीवेशयोरैक्यंयुक्तं। प्रत्यक्षविरोधादेव। तमेवंविद्वानमृतइहभवतिना
न्यःपंथाअयनायविद्यतइत्यादेः।सहस्रशीर्षत्वादिसर्वेशत्वसर्वज्ञायस्त्वादिनाज्ञानादेवमोक्षःप्रतीयते।अनन्य
योगेननचात्रैक्यज्ञानमुक्तं। पुरुषएवेदंसर्वमित्यत्रापिसर्वेशितृत्वमेवोक्तं। उतामृतत्वस्येशानइतिवाक्यशेषा
त्। पुरुषएवेदंसर्वंभूतंभव्यंभवच्चयत्। इत्युच्यतेतदीयत्वान्नतुसर्वस्वरूपतः। भूतभव्यादिजातस्यमुक्तानाम
पिचेश्वरः। इत्युच्यतेश्रुतौविष्णुःसर्वदापुरुषोत्तमइतिभारते। सर्वस्मादुत्तमइतिसम्यक्स्नेहयुतामतिः। सुस्थि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राभक्तिरुद्दिष्टातयामोक्षोनचान्यतः।तयामोक्षोभवत्येवसाचेत्पूर्णास्वयोग्यतः।अपरोक्षदशायुक्तासापूर्णेत्य
भिधीयते।अपरोक्षदशिश्चापिमहाचार्योक्तदर्शनं। सोपियन्मोक्षनियतंमनसासमुदीरयेत्। तस्यदर्शनतोया
तिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयः। ध्यानंचगुरुशुश्रूषानित्यनैमित्तिकाःक्रियाः। तीर्थदानजपाद्याश्चस्वाध्यायोहरिकी
र्तनं। द्वादश्यादिव्रतंचैवतुलस्याद्यैरथार्चनं।सर्वभक्त्यर्थमुद्दिष्टंनिष्फलंतुतयाविना। विष्णुभक्तियुतोमुक्तिया
तिनान्यःकथंचन। एतदन्यत्तुयच्छास्त्रंनतच्छास्त्रंकुवर्त्मतत्। विष्णोर्भक्तिमृतेमुक्तिर्जीवाभेदोहरेरपि। शिवब्र
ह्मादिसाम्यंचहरेर्मोहार्थमुच्यते। दैत्यानांमोहनार्थायविष्णोरन्यसमानता। हीनताचोच्यतेशास्त्रैर्नतद्ग्राह्यंम
नीषिभिः। विष्णुवायुगिरीशेंद्रदेवविप्राःक्रमात्सदा। सामर्थ्यतोविहीनास्तुगुणैःसर्वैस्तथैवच। हीनोविष्णुर्न
कस्यापिसर्वतश्चोत्तमोमतः। एतदन्यत्तुयच्छास्त्रंतदासुरविमोहनं। तस्मात्सर्वोत्तमंविष्णुंनिश्चित्यपरमंव्रजेदि
तिहरिवंशेषु। तुलापुरुषदानाद्यैरश्वमेधादिभिर्मखैः।वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिःप्रिये। गयाश्राद्धा
दिभिःपित्र्यैर्वेदपाठादिभिर्जपैः।तपोभिरुग्रैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः। गुरुशुश्रूषणैःसत्यैर्धर्मैर्वर्णाश्रमोचितैः।
ज्ञानध्यानादिभिःसम्यक्चरितैर्जन्मजन्मभिः।नयांतितत्परंश्रेयोविष्णुंसर्वेश्वरेश्वरं।सर्वभावैरनाश्रित्यपुराण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरुषोत्तममितिपाद्मे।भावोभक्तिःसमुद्दिष्टस्तद्भावुकउच्यतइतिनारसिंहे।मुक्तानामपिसिद्धानांनारायण
परायणः। सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवतवचनं। परायणइतिविशेषणान्ननारायणाय
नत्वंविनामुक्तिद्योतकं ॥७॥ नचसिद्धेर्थेतात्पर्याभावोवक्तुंयुक्तः। अस्त्यत्रतवपिताराजेत्यादिषुसिद्धएवता
त्पर्यदर्शनात्।नचतत्रकार्येतात्पर्यंकल्पयितुंयुक्तं। सुखसाधनत्वविज्ञानेनैवप्रवृत्त्युपपत्तेः। वाक्यस्यस्वार्थमात्रे
तात्पर्यपर्यवसानात्।अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः। यजेतेत्यादिष्वपियजनादेःसुखसाधनतामा
त्रंप्रतीयते।नशब्दस्यप्रेरकता।वाक्यमात्रस्यप्रेरकत्वेसर्वैर्विहितमनिष्टसाधनमपिक्रियेत।व्युत्पत्तिरपिसिद्धेसां
गुलिनिर्देशादिनायुज्यते। नचकुत्रचित्सुखसाधनंविनाकार्यान्वितंविद्यते।लिङाद्यर्थोपिसुखसाधनत्वमेव।
नचकार्यान्वितएवतात्पर्यमित्रत्यकिंचिन्मानं।सुखसाधनमेवैकंनृणांवेदःप्रदर्शयेत्। नकुर्वितिनरंकापिप्रेरय
त्यत्रकंचन।सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थमिच्छया।प्रवर्ततेततोवेदःसिद्धस्यैवप्रदर्शकः। नतुकारकतांका
पिवेदःप्राप्नोतिकस्यचिदितिब्राह्मे। अतस्तद्विरोधिकथनंमोहतएव।कार्यान्वितेशक्तिरितिवदतासिद्धवाक्या
नांप्रामाण्यमंगीकृतंच। अन्यथावसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादौवसंतादिलक्षणवाक्यानांस्थानांतरस्था

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नांस्वार्थेप्रामाण्याभावाद्धसंताद्यसिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः।कार्यान्वितेशक्तिरित्युक्तेकार्यपदस्यकार्यान्वयाभावा
दशक्त्याविध्यादेरसिद्धिश्च।कार्यपदस्यस्वतएवशक्तिरन्येषांकार्यान्वितत्वेनेत्यंगीकारेकल्पनागौरवं। स्वार्थे
शक्तिरित्यंगीकारेनकश्चिद्विरोधः। कर्तव्यतामात्रेवाक्यप्रामाण्यांगीकारेकर्मप्रयोजनेप्रमाणाभावात्तत्रापि
तात्पर्यमंगीकर्तव्यमेवेतिसिद्धमेवसिद्धेतात्पर्यं।चित्रादितारकाद्वंद्वंयदापूर्णेंदुसंयुतं। चैत्रादिमासाविज्ञेयाइ
त्यादौवस्तुयाथार्थ्येतज्ज्ञानेचोभयत्रतात्पर्यदर्शनात्। उपासनावाक्येष्वप्युपासनायांवस्तुयाथार्थ्येचोभयत्र
तात्पर्ययुक्तं।उपासनायाःकार्यत्वेविष्णोरात्मत्वएवच।उभयत्रापितात्पर्यमात्मोपासादिकेविधौ। तस्मादसत्यं
नध्यायेच्चायेत्तत्सत्यतायथा। विचार्यमतिमान्वाक्यैर्बहुभिःस्वार्थवाचकैरितिहरिवंशेषु। तस्मादिष्टसाधनमे
वसर्ववाक्यार्थः। तार्किकाणांतूक्तवचनानांप्रामाण्यंसिद्धमेव। अतस्तद्विरोधिकथनंमोहतएव।अनुमायावि
रोधश्चेत्प्रत्यक्षेणागमेनवा।सैवाप्रमाणतांगच्छेदागमद्विद्दतथाक्षजं।तस्मादागमएवैकोमानानामुत्तमोत्तमः।
धर्मार्थकाममोक्षाणांसाक्षादेवप्रदायकइतिवायुप्रोक्तवचनान्नानुमानविरोधोवक्तुंयुज्यते। सर्वत्रानिवार्यत्वा
च्चप्रत्यनुमानस्य।निर्णयस्त्वागमेनैवनानुमागमवर्जिता। क्वचिन्निर्णीतिहेतुःस्यादतःशास्त्राद्विनिर्णयइतिभार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते। नचवेदात्मकेतिहासपुराणोक्तन्यायंपरित्यज्ययेनकेनचित्कृतन्यायोयुज्यते। अक्षपादकणादौचसांख्य
योगार्हतास्तथा। शिवशक्तिमहायानलोकायतपुरःसराः। गाणपत्याश्चसौराश्चसर्वेप्रोक्तादुरागमाः। ऋग्य
जुःसामाथर्वाश्चेतिहासपुराणकौ। स्वागमाइतिसंप्रोक्तामीमांसाधर्मएवचेतिपाद्मे।पंचरात्रंभारतंचमूलरामा
यणंतथा। इतिहासइतिप्रोक्तोब्राह्माद्यंचपुराणकमितिप्रकाशिकायां। वेदाश्चैवेतिहासाश्चपुराणंभागवतंत
था। मूलप्रमाणमुद्दिष्टंमीमांसाचतथोत्तरा।एतेषामविरोधेतुमानमन्यदुदीरितं। एतेषांतुविरुद्धंयदप्रमाणंवि
दोविदुरितिव्यासस्मृतौ।विष्णोःसर्वोत्तमत्वस्यज्ञानार्थंशास्त्रमिष्यते। अतस्तत्साधकंशास्त्रंदुःशास्त्रंतद्विरोधि
यदितिब्रह्मांडे।विष्णोःसर्वोत्तमत्वंचतद्भक्त्यामोक्षएवच।शास्त्रार्थइतिनिर्दिष्टःसर्वशास्त्रार्थनिर्णयादितिपाद्मे।
नचागमस्याप्रामाण्यंवक्तुंयुक्तं।तत्प्रमाणाभावात्।स्वतःप्रामाण्याच्च।तदनंगीकारेचानवस्थानात्। आगमाप्रा
माण्यसाधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च।विशेषप्रमाणाभावात्। स्वीकृतत्वाच्चतैरपिस्वागमप्रामा
ण्यस्य।नह्यनुमानादिनासप्तमलधारणचैत्यवंदनादेःस्वर्गसाधनत्वंज्ञातुंशक्यं।नचप्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन
स्तत्सिद्धमागमाप्रामाण्यं।अतस्तेषांप्रत्यक्षवदनुमानवच्चांगीकर्तव्यमागमप्रामाण्यं। उक्तंचभविष्यत्पर्वणि।ये

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नोक्तमागमामात्वंकुतस्तदितितंवदेत् । प्रत्यक्षादेर्यदिब्रूयात्तन्मात्वंकेतितंवदेत्।तत्स्वतश्चेदागमस्यप्रामाण्यं
नस्वतःकुतः।परतश्चेत्प्रमाणस्यनकस्यापिस्थितिर्भवेत्।अंगीकृतंचप्रामाण्यंसर्वैरप्यागमस्यतु। यतःस्वपक्षप्रा
माण्यंविरोधेप्यक्षजादिना । अंगीकुर्वंतितत्पक्षःप्रत्यक्षादिविरोधकः। शून्यताक्षणिकत्वंचज्ञानमात्रत्वमेववा।
भावाभावात्मतासाकंशरीरात्मत्वमेवच।प्रत्यक्षेणविरुध्यंतेमद्देहइतिदर्शनात् । भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञानाद्भेद
स्यदर्शनात्। देहभेदोयद्यमुख्योदेहैक्येमुख्यताकुतः । जातिस्मृतिप्रमाणाच्चनयुक्तादेहरूपता। अनुष्ठायच
शास्त्रार्थंफलभोगस्यदर्शनात्। प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्यादुरागमाः। बह्वागमविरोधाच्चदुष्टत्वंतेषुसंस्थि
तं। प्रामाण्यंस्वीकृतंयैस्तुवेदानामागमाहिते। शतकोट्यःपंचरात्रंपुराणंतावदेवच।रामस्यचरितंतावत्तावद
न्यच्चसर्वशः। अनंताश्चतथावेदाःसांगोपांगाश्चसर्वशः। सर्वाधिक्यंयत्रविष्णोस्तात्पर्यात्समुदीर्यते। विंशदेव
सहस्राणिश्लोकानांसमुदीरितं।बार्हस्पत्यंतथाबौद्धंभावाभावमतंतथा। शिवशक्त्यादिकंयच्चकिंचित्प्रामाण्य
संयुतं।त्रिंशत्कोट्येवतत्सर्वमतोमानंनतत्स्मृतं।बहुमानविरुद्धंयन्नतन्मानंविदोविदुः।गुणसाम्येपिकिमुतगु
णाधिकविरोधियत्।यथाबहूनांज्ञानानांसमानांगुणतोपिच।विरोध्येकंतुयज्ज्ञानंनमानत्वंगमिष्यति।प्रत्यक्षा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दौहिबहुभिःसमैरेकमपोद्यते।तस्माद्वेदाःप्रमाणंस्युर्बाहुल्यादेवकिंपुनः । अदोषत्वाद्गुणाच्चैवबलवत्कार्यसाध
नात्।वेदोक्तकर्मयुक्तानांतथासिद्धिमतामपि। वेदबाह्यक्रियायोगान्नबाधःक्वापिदृश्यते।वेदोक्तकर्मसिद्धाना
नाबाध्यंदृश्यतेक्वचित्। असाध्यंवाततोवेदाःप्रामाण्यंनिश्चयाद्गताइति।प्रत्यक्षमनुमानंचवाक्यंचेतित्रिधाप्र
मा।उपमाद्यंप्रमाणंयदेतेष्वंतर्गतंहितत्। निर्दोषेंद्रियसंयोगःप्रत्यक्षमितिगीयते। निर्दोषयुक्तिरनुमातादृशो
क्तिस्तथागमः।मानंचैवविशेषेणनिर्दोषज्ञानसाधनं।अर्थापत्तिश्चोपमाचसंभवाद्यनुमैवतु।दुःखाद्यभावःप्रत्यक्षं
बाह्यगश्चानुमास्मृता।योग्यस्यानुपलब्ध्याख्यायुक्तिरेवहिबाह्यगा।मनसःसंप्रयोगोयोदुःखादिरहितात्मनः।
अभावरूपंप्रत्यक्षंमनश्चद्विविधंमतं।चेतनंचजडंचेतिचक्षुराद्यंतथैवच। चेतनंत्विंद्रियंह्यात्मस्वरूपान्नापरंस्मृ
तं । मुक्तानांचेतनंत्वेवबद्धानामुभयंतथा। स्वरूपेणापिसंयोगःस्वरूपस्यैवयुज्यते। यथारत्नस्यसंयोगस्तत्प्र
काशेननित्यदा। रत्नस्यचप्रकाशस्यनभेदःकश्चिदिष्यते। विशेषोनामविज्ञेयोविशेषादृष्टिगोचरः। विष्णोरेव
स्वरूपाणांतद्गुणानांतथैवच।तस्यैवशिरआदीनांनैवभेदोस्तिकश्चन। अभेदेपिविशेषेणव्यवहारःपृथग्भवेत्।
विष्णोर्जडेनजीवैश्चभेदएवश्रियातथा । विष्णोःक्रियाश्चयाःकाश्चिदभेदस्तैरपिध्रुवं । कादाचित्कत्वमप्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सांविशेषेणैवयुज्यते । एवंविमुक्तजीवानांस्वरूपैःस्वगुणैरपि । स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यंनित्यंस्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तुबद्धानांगुणैःस्वैःकर्मभिस्तथा । अंशांशिनोर्गुणस्यापिगुणिनःकर्मतद्वतोः । कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदःसमुद्दिष्टोविनाशोयत्रदृश्यते । एकस्मिन्विद्यमानेपितयोरेकस्यकस्यचित् । अविनाभावनियमोयत्राभेदस्तुतत्रहि । अभेदश्चस्वभिन्नेनभेदाभेदस्तुतत्रच । भेदाभेदोनतुक्वापिविष्णोरस्तिकदाचन । भेदएवतुजीवाद्यैःकेवलाभेदआत्मनि । स्वरूपेषुविशेषोयःस्वरूपंतस्यसोपितु । क्रियाणांचुन्नाशोस्तितच्छक्तेःपूर्वकालतः । विशेषएवोपरतिःक्रियायाःसमुदीरिता । विशेषस्यविशेषोन्योन चैवास्तिकथंचन । स्वस्यापितुविशेषश्चस्वयमेवभविष्यति । यथाजनेर्जनिर्नान्यातस्यावस्तुजनिर्जनिः । तथापितुजनित्वात्सासत्वंवस्तुनआनयेत् । एवमेवविशेषोसौविशेषांतरवर्जितः । करोतिनकरोतीतिविशेषव्यवहारकृत् । व्यक्तिभावंगतायातुकरोतीतिस्वरूपिणी । शक्तिरूपस्थितासैवक्रियाशक्तिरितीर्यते । साचव्यक्तिस्तुजनिवक्रियायारूपमेवतु । तथापितुविशेषेणस्वरूपेणविशेषिणी । जनेर्जनिवदेवासौज्ञातव्याव्यतिरेकतः । एवंमुक्तक्रियानित्यानान्येषांभ्रांतिसंभवात् । मुक्तावुच्छेदतश्चैवनिःशेषेणाखिलस्यच । नैवंमुक्तक्रियायास्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्याश्चपुनरुद्भवात् । अमुक्तानांक्रियायाश्चमुक्तावपिसमास्थिताः । अभिन्नाइतिताज्ञेयाअभिव्यक्तेःपुनःपु
नः । चिंतनादिक्रियाणांतुमुक्तावुच्छेदतःसदा । किंमयाकार्यमादीनांभेदाभेदउदीरितः । अचेतनेष्वस्वतं
त्राःक्रियायस्मात्सदैवतु।भेदाभेदस्ततोज्ञेयःसर्वत्रनियमेनतु ।ईश्वरःप्रकृतिर्जीवोजडंचेतिचतुष्टयं । पदार्थानां
समुद्दिष्टंतत्रेशोविष्णुरुच्यतइत्यादिब्रह्मतर्के।परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादि
श्रुतयश्च।शक्तिशक्तिमतोश्चैवविशेषस्यविशेषिणः।अविनाभावितायत्रनभेदस्तत्रविद्यते।सर्वाधिकसुखत्वंच
ज्ञानंसर्वाधिकंतथा।सर्वाधिकासर्वशक्तिस्तेजःसर्वाधिकंतथा।इत्यादयोगुणाःसर्वेस्वरूपंवैष्णवंतथा ।भेदान्य
त्वादयःशब्दाअतद्रूपत्ववाचकाः।क्वचिदंतरशब्दश्चविशेषस्यैववाचकः । एकस्मिन्नेवशब्दानांयस्तुनानास्वरू
पिणां । प्रयोजकत्वहेतुःस्यात्सविशेषःप्रकीर्तितइतिच ॥ ७ ॥ यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वंयियासवः । ब्रह्मज्ञा
नात्समग्रत्वंनान्यतश्चेतिनिश्चयात् । तत्रकेचिन्मनुष्यास्तुमन्यंतेब्रह्मकिंमतेः। समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्चता
निति । ब्रह्मापिसर्वदात्मानमहेयंगुणबृंहितं । सर्वदास्तीतिमेयंचविजानातितथैवतु । अतएवसमग्रत्वंस्वतए
वास्यसर्वदा । तदहेयंपरंब्रह्मयोयोवेद्गुणबृंहितं । सर्वदास्तीतिमेयंचससयातिसमग्रतां । मुख्यंसमग्रंतद्ब्रह्म

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञानस्यापिसमग्रतः । किंचित्समग्रतांदेवास्तेषांज्ञानंहितादृशं । आपुस्ततोधमांज्ञानतादृक्कादृषयोपितु ।
ऋषिभ्योप्यधमांप्रापुर्मानुषाश्चसमग्रतां । अहेयंचगुणैःपूर्णंनित्यास्तिज्ञानगोचरं । ब्रह्मपश्यन्वामदेवःसूक्तमे
तद्दर्शह । अहंमनुःसूर्यइतिस्वांतर्यामिव्यपेक्षया । अहंशब्दोयतोविष्णौततश्चोत्तमपूरुषाः । वर्तते
ऽभवमित्याद्याःसर्वांतस्थेजनार्दने । मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वंतस्थोजनार्दनः । सह्याचारानुवाचेशःप्रेरयन्म
नुमानसं । सएवसूरिभिःप्राप्यःसूर्यांतस्थोमुमुक्षुभिः । सएवकक्षगैःसेव्यःकक्षीवतिसमास्थितः । सए
वशुक्रसंस्थस्तुनीतीःकवयतिस्वयं । यतःकविःसकामस्यप्रेरणादुशनास्मृतः । सएवशंबरपुरोबिभेदेंद्रेव्यव
स्थितः । सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वकर्मासएवहि । ततःसूक्तेतथोवाचवामदेवःश्रियःपतिं । योयोऽहेयंप
रंब्रह्मसदैवास्तीतिमानगं । इदानीमपिजानातिस्वयोग्यांससमग्रतां । प्राप्नोतितस्यदेवाश्चनाभूतिंकर्तुमीश
ते । आत्माहिविष्णुर्देवानांतेषुव्याप्तोयतःसदा । नियोक्तृत्वेनकार्येषुतज्ज्ञोयस्माच्चसाधकः । यस्यप्रीतोहरिर्नि
त्यंतस्यप्रीताश्चदेवताः।प्रीतियोगान्नैवतस्यविरुद्धंकर्तुमीशते।।७।।एवंविलक्षणंदेवमुपास्तेजीवरूपिणं । अहे
योस्तीतिमेयोऽन्योऽथान्योसौहरिरित्यपि।नसवेदपरंविष्णुंजीवरूपेणवेत्तियत्।नाहेयत्वंचवेदास्यतस्मात्पशुव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीरितः।देवानापशुवच्चासौयोवेदाहेयरूपिणं।पशवोबहवोयद्वत्पुरुषंभोजयंत्युत । तत्त्वज्ञःपुरुषस्तद्वदेकोपिव
हुगायथा। देवान्भोजयतिज्ञानसंपत्त्याविष्णुसंश्रयात्।स्वीकारेतुपशोःप्रीतिरेकस्यापिभविष्यति।बहूनांहिग
वांलाभेपराप्रीतिश्चकिंपुनः। तस्मात्सुबहुगोरूपेदेवानांतत्त्ववेदिनि।भवेदभ्यधिकाप्रीतिर्विष्णवहेयत्ववेदना
त्। नित्याहेयस्तथैवान्यस्तदन्योविष्णुरित्यपि । देवानामप्रियंज्ञानंनैवंविद्यादतःपुमान् । विष्णोरहेयतांचैव
नित्यत्वंपूर्णतामपि । योनवेदतथायश्चजीवैरैक्यंहरेर्वदेत्। यश्चासत्यंजगद्ब्रूयात्सर्वेतेतमसिस्फुटं। मज्जंतिस
र्ववेदैर्हिगुणैःसर्वैर्हरिर्यतः। पूर्णोनित्यमपूर्णाश्चजीवामुक्ताअपिस्फुटं।निःशेषदुःखमोकेनसुखैकानुभवस्तुयः।
मोक्षइत्युच्यतेवेदैस्तेपिमुक्ताहरिंसदा। उपासतेजगच्चैतत्सर्वदाऽऽद्यंतवर्जितं। नकदाचिज्जगन्नाशोनकदाचि
त्तदन्यथा। जगत्प्रवाहरूपेणसर्वदैवंव्यवस्थितं। ज्ञानतःकर्मतोवापितपसाशक्तितोपिवा। नकस्याप्यन्यथा
भाव्यंजगदेतत्कदाचन। सत्योविष्णुःश्रीश्चसत्याजीवाःसत्याजडंतथा। असत्यंनास्तिकिंचिच्चसर्वेषांज्ञानगो
चरं। ज्ञात्वाविष्णुमतोमुक्तिंप्राप्नुयात्पुरुषोत्तममितिभविष्यत्पर्वणि। इदमित्यात्मनोयोग्यंसर्वंसमग्रंभवति ।
निर्दुःखानंदस्यापेक्षितत्वान्मनसिस्थितत्वेनेदमितियुज्यते। सत्सर्वमभवत्सर्वंभविष्यंतइत्यादिनासमग्रभाव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यप्रस्तुतत्वात् । ब्रह्मपश्यन्वामदेवोब्रह्मणोमन्वादिजीवैरहेयत्वंप्रतिपेदे । ब्रह्मपश्यन्वामदेवोब्रह्मणोहेयतांस
दा । मन्वादिभिःसर्वजीवैःप्रतिपेदेहिमंत्रदृगितिब्राह्मे । तदिदंब्रह्मयोऽहेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपिवेद । अहंशब्द
स्याहेयत्वानंगीकारेइदंशब्दोपिव्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वंहिदुर्विद्धद्भिरंगीक्रियते ।इदंशब्देनपरब्रह्मविवक्षायांब्रह्म
शब्दोव्यर्थःस्यात् । इदंयोहमितिवेदेत्येवस्यात् । एवंशब्दश्चव्यर्थः । अस्मत्पक्षेतुतदात्मानमेवावेदित्यपिज्ञात
व्यमित्येवंशब्दार्थः । तत्पक्षेतदपिव्यर्थमेव । नहितत्पक्षेतत्स्वात्मानंवेत्ति । व्याख्यानव्याख्येयभावश्चागति
कागतिः । अभावेपृथगर्थानांव्याख्यामभ्यासमेववा । कल्पयेन्नैवतद्भावेव्याख्याऽभ्यासश्चयुज्यतहतिभारते ।
स्वरूपज्ञंतथाहेयंनित्यंचब्रह्मवेत्तियः । समग्रभावंगच्छेत्सतत्प्रसादान्नसंशयइतिच । सईश्वरएषांदेवानामात्मा
भवति । पुल्लिंगंचतत्सत्यंसआत्मेत्यादिवद्भवति । देवानांव्यापकत्वात्तुतेषामात्माहरिःसदा । तज्ज्ञःप्रियस्तत
स्तेषांतस्यनाभूतिदास्ततइतिवामने।सर्वेभ्योऽन्यांविलक्षणांदेवतांस्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यांयउपास्तेअ
हेयोऽस्मीतिमेयश्चान्योऽन्यश्चासौविष्णुरितिमत्वायोविष्णोरन्यांदेवतामुपास्तेअन्योसावन्योहमस्मीतिनसवे
देतिवा । जीवादिभ्योहरिर्भिन्नस्तंयःस्वगुणभेदतः । अहेयोन्योहरिश्चान्यइतिमत्वाऽन्यमेववा । यउपास्तेनस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञानीमनुष्याणांपशुर्हिंसः । सम्यग्ज्ञानीतुदेवानांपशुरित्यभिधीयतइतिच । एवंसदेवानामित्यत्रपूर्वःसम्य
ग्ज्ञानीपरामृश्यते । एतन्मनुष्याविद्युरित्यत्रैतच्छब्देनविष्णोरन्यदेवतोपासनमुच्यते । नह्यज्ञान्येवदेवानांभो
जकः । ज्ञानीहिविशेषेणभोजकः । अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकइतिवचनात् । सयएवंवित्सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मविच्चतत्रोच्यते । प्रस्तुतत्वात् । तत्त्वविद्देवगौःप्रोक्तोनरगौश्चाप्यतत्त्ववित् । तस्माद्देवास्तत्त्वविदे
प्रियंकुर्वत्यतंद्रिताइत्याग्नेये । तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतइतिदेवानांतत्त्वज्ञानंप्रियमित्युक्तंच।असत्यमप्रति
ष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमिति । यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता।सत्योजीवेशयोर्भेदःसत्यावि
ष्णोर्गुणाअपि । सत्यंजगदिदंसर्वंसत्येशजगतोर्भिदिरित्यादेश्च ।भेदेनैवजगत्सर्वंभेदेनेशंगुणैःसह । भेदेनजी
वानन्योन्यंमुक्ताःपश्यंतिसर्वशः । निःशेषदुःखहीनाश्चकेवलंसुखभोगिनः । जन्ममृत्युविहीनाश्चकालसंबंधव
र्जिताः । रजस्तमःसत्वहीनाःप्रकृत्यादिविवर्जिताइत्यादिगारुडवचनान्नज्ञाननिवर्त्यतावक्तुंयुक्ता । तिर्यङ्मा
नुषदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्चविषयेदुःखित्वंभिन्नतापिवा । प्रकृतेर्विकारितावापिच्छेदभेद
व्रणादिवा । अज्ञानंनाशितावापिजन्मजीवैरभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नतावापिजीवाभेदःपरस्परं । जडाभेदोथ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाविष्णोर्मिथ्यात्वंजगतोपिवा।अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वंतथाहरेः । सम्यग्भक्तिमृतेमुक्तिर्विष्णोस्तद्वेषतस्त
था । मुक्तावभोगोजीवानामुक्तौसाम्यंतथैवच । अरूपत्वंचजीवानांमुक्तानांबंधिनामपि । नामतीर्थादि
भिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानंविनापितु । विष्णोःसकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणोनंतरुद्रयोः । गरुडेंद्रसूर्यविघ्नादेरग्निसोमगुहादि
नां । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धस्यदेवविप्रादिनामपि । यैःकैश्चापिगुणैर्विष्णोःसकाशाद्धरतातथा । यदाकदापियत्नै
र्वावरशापादिनापिवा । तपसावाप्युपायैर्वायोगज्ञानादिनापिवा । साम्यंवाविष्ण्वधीनत्वादन्यथैषांस्थितिःकृ
तिः । असंसारित्वमेषांवाप्येषामीश्वरतापिवा । विनाविष्णुप्रसादेनमुक्तिरेषांसकाशतः ।विष्णोःप्रयोजनावा
प्तिर्विष्णोर्दोषश्चकश्चन । विष्णोःसर्वेषुरूपेषुसंपूर्णगुणहीनता।भेदोवाविष्णुरूपेषुविशेषोवागुणेषुच ।श्रियःस
काशादाधिक्यंब्रह्मादेःसाम्यमेववा।ब्रह्मवाय्वोरनंतस्यरुद्रस्यगरुडस्यच।तेभ्यश्चैवेंद्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनांततः।
बद्धानांमुक्तिगानांवादैत्यानांमोक्षएवच।सर्वमोहार्थमुद्दिष्टंवेदेषुहरिणापिवा । ब्रह्मणावाथरुद्रेणदेवैश्चमुनिभि
स्तथा । यथासुराणांसज्ज्ञानेतात्पर्यंसर्वदाश्रुतेः । तथादुर्ज्ञानजननेतात्पर्यमसुरेषुच । एवमेवचदेवानांविष्णु
ब्रह्मादिनामपि । विष्णोःसर्वगुणैःपूर्तिरपिमत्स्यादिरूपिणः । अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वंचसर्वशः । सर्वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वताररूपाणामपिचित्सुखरूपता । श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यंसर्वेशत्वंस्वतंत्रता । सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षोत्र
ह्मादिनामपि । तद्भक्त्यैवविमोक्षश्चभेदोजीवेशयोरपि । श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेःक्रमेणैवनिजागुणाः । सर्वदोष
व्यपेतत्वंविष्णोःसर्वत्रसर्वदा । एतत्सर्वंसर्ववेदैर्विष्ण्वाद्यैर्देवतागणैः । ऋषिभिःक्षत्रियाद्यैश्चसम्यक्तात्पर्यतः
सदा । उक्तंसर्वेषुशास्त्रेषुतस्माद्ग्राह्यंबुभूषुभिः । इदंसत्यमिदंसत्यमिदंसत्यंनसंशयः । कोटिभिःशपथैश्चापि
निर्णीतंदेवतागणैः । अनादिकालतश्चायंशास्त्रार्थोनान्यथाक्वचित् । पुनश्चानंतकालीनएषएवनसंशयः ।
ज्ञातव्यश्चैषएवार्थःसर्वदैवबुभूषुभिः । एवंतुस्थिरयाबुद्ध्याज्ञात्वायास्यथतत्परं । एवंतेहंसरूपेणविष्णुनादेव
तागणाः । ब्रह्माद्याबोधिताःसर्वेतथाज्ञात्वापरंगताः । साक्षाद्विष्णुर्हंसरूपउक्त्वैवंतुदिवौकसां । वासुदेवाख्य
रूपेणतेनसर्वहृदिस्थितः । संकर्षणाख्यरूपेणविवेशानंतमेवच । तंध्यायतिसदानंतस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया ।
प्रद्युम्नाख्येनरूपेणकाममेवविवेशसः । हंसस्तद्ध्यानतोमुक्तिंकामइच्छतिसर्वदा । अनिरुद्धाख्यरूपेणसोनि
रुद्धंविवेशह।हंसस्तद्ध्यानतोमुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छतीत्यादिब्रह्मांडपुराणेतत्त्वनिर्णयगीतायां ॥४॥विष्णोर्ब्रा
ह्मणजातिःसन्ब्रह्माजज्ञेचतुर्मुखः । इतोग्रेजगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत । वायुःसदाशिवोनंतोगरुडःश

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रएवच। कामश्चवरुणश्चैवसोमःसूर्योयमस्तथा । एवमाद्याःक्षत्रियास्तुदेवानांब्रह्मनिर्मिताः । श्रेयसीसर्व
जातिभ्यःक्षत्रजातिरितिश्रुतिः। नैवक्षत्रात्पराजातिर्ब्रह्मजातिंविनाक्वचित् । ब्राह्मणाच्चपरोराजाराजसूया
श्वमेधयोः। उपास्तेराजसूयेऽतोब्राह्मणोराजसूयिनं। आसीनआसनाधस्तात्तथापिब्राह्मणोगुरुः । तस्मात्स
राजसूयांतेब्राह्मणान्वंदयीतच। यःक्षत्रियोब्राह्मणहापितृहासप्रकीर्तितः । पापीयानेवभवतिहत्वास्वपितरं
यथेतिवामने। स्वतोधिकगुणंहत्वासाक्षाच्चपितरंपुनः। क्षत्रस्यब्राह्मणंहत्वातावान्दोषोभवेद्ध्रुवमित्याग्नेये ।
ईशानोमारुतःप्राणोवायुर्जिष्णुस्तथैवच। धृष्णुश्चपवमानश्चपवनश्चेतिकथ्यतइतिशब्दतत्त्वे। मृत्युःसंकर्षणः
शेषःशेषानंतस्तथैवच । बलिर्महाविषश्चेतिभूधरश्चेतिकथ्यतइतिच। इंद्रःसुपर्णोगरुडोमहाभागोसांतत
विश्वजिच्चाप्यवध्यश्चवैनतेयश्चकथ्यतइतिच।पर्जन्योमघवांश्चैवपुरुहूतःपुरंदरः।प्राचीनबर्हिर्हृदाचन। उपा
षभुक्तथेतिच। यशोनिधिर्ब्राह्मणस्तुतद्दातुंक्षत्रियेस्वयं। अधोब्राह्मणआसीनोराजसूयेहिसेव। एताभ्यांरू
क्रच्छतिविनाशयति । रीङ्क्षयइतिधातोः ॥५॥ विवस्वदिंद्रवरुणविष्णुभ्योन्येदितेःसुताः । रुद्राविष्णुरा
रुद्रावायोरन्येचवायवः। अग्नेरन्येचवसवोवैश्याइत्येवकीर्तिताः । एकएवहरेर्जातःपरिवारविश्वकुरुते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाय्वादीन्क्षत्रियान्सृष्ट्वापुनरल्पपरिग्रहः । इच्छन्बहुपरीवारंवैश्यान्देवान्ससर्जह । ततोबहुतन्मोक्षोत्र
शूद्रान्देवान्ससर्जह । अश्विनौपृथिवीचैवकालमृत्यवएवच । शूद्रदेवाःसमुद्दिष्टादेववर्णाइतिस्म। सर्वदोष
ष्टास्वयंसमुद्दिष्टःपालकादेवताइमाः। धारणंकथमस्यस्याद्गतिश्चास्यकथंपरा। इतिमत्वाहरेर्भर्थिकतात्पर्यतः
र्विभुः । प्राणिनांधैर्यरूपंचवायोरूपांतरंपुनः। ससर्जमतिमान्ब्रह्माविष्णोराज्ञापुरःसरः । तैःशपथैश्चापि
नास्तिऋतेविष्णुंसनातनं । शेषादीनांक्षत्रियाणांवायुरेवाधिपःस्मृतः । धारणाद्धर्मइत्याहुर्वायुधर्मंशयः।
जाः । अबलोपिततोवायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः।प्राप्तुमिच्छतियुक्तःसन्विष्णुंसुबलवत्तरं। यथैवयुवराज
नमहाराजमभीप्सति। प्राप्तुंधर्माभिमानीसवायुःसत्याभिमानवान् । तस्मादाहुर्धर्मविदंसत्यंवेत्तेतिवेदिनः ।
सत्यज्ञमथधर्मज्ञंवायुर्देवोयतस्तयोरितिनारदीये । नैवव्यभवदितिपरिवारबहुत्वेनयद्विशिष्टत्वंतन्नाभवदित्य
र्थः । बृहत्त्वात्सर्ववर्णानांब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः । क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्चत्रिषूनत्वाद्विशःस्मृताः । ऊनवाची
हिविट्शब्दःशुभेदत्तेत्रिभिर्यतः । रमतेसततःशूद्रःसब्राह्मण्याभिमानवान् । ब्रह्माग्निनासहैवास्तेदेवेष्वथन
रेषुच । ब्राह्मणेनसहैवास्तेब्रह्माशुभचतुर्मुखः । क्षत्रजात्यभिमानीतुपवनोदेवराजभिः । सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नुषेषुचराजभिः। वैश्यजात्यभिमानीचनासिक्योवायुरूर्जितः। वस्वादिभिःसहैवास्तेदेवेष्वथनरेषुच। वि
ड्भिःशूद्राभिमानीचनिर्ऋतिर्देवतासुच। नासत्ययोःपृथिव्यांचशूद्रेष्वेवतुमानुषे। यस्मादग्नौविशेषेणब्रह्मणः
संनिधिर्भवेत्। अतोग्नावेवदेवानांसर्वेषांनियमाद्धविः। हुत्वालोकान्प्रार्थयंतितथाविप्रेषुमानुषे। सर्वजात्यु
त्तमोब्रह्मायतोविप्राग्निसंस्थितः। तस्माद्विप्रांस्तथैवाग्निंतर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत्। तुष्टेब्रह्मणिविष्णुश्चतुष्टोलोकान्प्र
दास्यति। अग्निविप्रार्चकोप्येवंयोनवेदहरिंपरं। आश्रयंसर्वजीवानांहरिस्तंनैवभोजयेत्। यथाऽनधीतोवे
दस्तुयथाकर्माकृतंतथा। नसम्यक्फलदोविष्णुरज्ञातोजगदीश्वरः। यद्यवेत्तामहदपिहयमेधादिकंहरेः।
कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्सभवेन्नात्रसंशयः। आप्तकामतयात्मेतियोविष्णुःसमुदीरितः। सर्वाश्रयमुपासीतत
मेवपुरुषंसुधीः। विष्णुस्सर्वाश्रयइतिसदोपास्तेयआत्मवान्। क्षीयंतेनास्यकर्माणिशुभान्येवकदाचन। उपा
सनाबलान्मुक्तोभोगान्कर्मफलान्सदा। भुंक्तेविष्णोःसमीपस्थःसर्वदोषविवर्जितइतिब्रह्मांडे। एताभ्यांरू
पाभ्यांसहितंहिब्रह्माभवत्। स्वंलोकंस्वाश्रयं॥ ९॥ योयंसर्वेषुजीवेषुनियामकतयास्थितः। सविष्णुरा
प्तकामत्वादात्मेत्येवोच्यतेबुधैः। सलोकःसर्वभूतानांसर्वजीवेषुसंस्थितः। वैश्वदेवादिकान्होमान्यज्ञांश्चकुरुते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभुः । कारुण्यात्सर्वदेवेषुतेनदेवाश्रयोहरिः । ऋषीणामाश्रयश्चापिस्वाध्यायेष्वृषिसंस्मृतेः ।सहिजीवेषुसंवि
ष्टःपिंडंपुत्रजनिंतथा । यत्करोतिपितॄणांचसंश्रयस्ततएवसः । तृणोदकादिदानेनपशूनामन्नतोनृणां । उप
काराच्चसर्वेषांप्राणिनामाश्रयोहरिः।यज्ञादीन्देवतादीनामन्नत्वेनपुरैवयत्। ब्रह्माद्यैरार्थितःप्रादात्क्षीराब्धेस्तट
उत्तरे । अतश्चसर्वलोकानामाश्रयोविष्णुरेवसः । एवंयोवेत्तिविष्णोस्तुसर्वाधारत्वमुत्तमं । सर्वाण्यपिहिभूता
नितस्येच्छंत्यविनाशितां । स्वाश्रयस्ययथानित्यमनाशंप्रार्थयंतिहि । राजादेरपितान्येवमुत्तमाश्रयवेदिनः ।
तदेतद्वासुदेवस्यसर्वाधारत्वमुत्तमं । विदितंसर्ववेदैश्चमीमांसाभिश्चनिश्चितमितिभविष्यत्पर्वणि । किंतुब्रह्मा
दिभिर्देवैःपुरादृष्ट्वानिरंहसः । निर्भयान्विष्णुनाम्नैवयथेष्टंपदमागतान् । अलब्ध्वाचात्मनःपूजांसम्यगाराधि
तोहरिः । मयाचास्मादपिश्रैष्ठ्यंवांछताहंकृतात्मना । ततःसाक्षाज्जगन्नाथःप्रसन्नोभक्तवत्सलः । अंशांशेना
त्मनैवैतान्पूजयामासकेशवः । देवान्पितॄन्द्विजान्हव्यकव्याद्यैःकरुणामयः । ततःप्रभृतिपूज्यंतेत्रैलोक्येसच
राचरइतिपाद्मे ॥ १० ॥ एकोनारायणःपूर्वमासीज्जायांसऐच्छत । विद्यमानामपिसदाभोगार्थंपुरुषोत्तमः ।
नित्यत्वेप्युभयोर्देवोऽवियुक्तस्तुतयायदा । एकइत्युच्यतेदेव्यारममाणःसुतंविभुः । ऐच्छद्ब्रह्माततोजज्ञेततोदे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाश्वसर्वशः। जातेपुत्रेवित्तमैच्छद्भूतान्यंडंततोऽभवत्। अंडस्यांतस्त्रिमेलोकाःकुर्यांकर्मेतिचैच्छत । ततस्तु कृतवान्यज्ञंस्वस्मैसपुरुषोत्तमः। आहुरात्मेतितंदेवंपूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययं । तस्मादद्यापियःकामीसह्येतावंतमिच्छति । दैवंवित्तंसुखाद्यंहिमित्राद्यंमानुषंतुयत् । इदानीमपितस्माद्धिकामयेदेवमेवतु । यःकश्चित्पुरुषोवापितद्वैकल्यादकृत्स्नवान् । एकाकिनोप्यवैकल्यंयथैवस्यात्तथाशृणु । स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपंमनःपरं । मुक्तावपिनहेयंयत्तत्स्वात्म्येत्येवचिंतयेत्। जायांतुतादृशींवाचंबलंतादृक्स्वमात्मजं।श्रोत्रंचक्षुश्चतादृग्यद्वित्तंदैवंचमानुषं। एवंभूतंचिंतनंयत्तत्कर्मेत्येवचिंतयेत् । एतत्षट्कंचहरयेसर्वेशायसमर्पयेत् । एवमात्माप्रियापुत्रोवित्तंद्विविधमित्यपि। पंचभिःक्रियतेयज्ञःपुरुषःपशुरेवच। मातापितृभ्यामन्नेनतयोःपूर्वेणकर्मणा । जन्यस्यकर्मणाचैवसाध्यःपंचभिरेवतु । एवंहिप्राणिनोन्येपिजायंतेनात्रसंशयः । एतामुपासनांकुर्याद्योब्राह्मंपदमाप्यच । सर्वस्यास्यपतिर्भूयाद्विष्णोरेवप्रसादतः । ब्राह्मेपदेत्वयोग्यायेतेदेवपदमाप्नुयुः । तस्याप्ययोग्यालोकस्यभवेयुरधिकप्रियाः। क्रमान्मुक्तिंव्रजेयुश्चकेशवस्यप्रसादतइतिमाहात्म्ये । अविशेषेणततोन्यत्स्यादितीच्छन्नपिनविंदेत् । ततोन्यस्याभावात् । आत्मामनश्चिंतनंचशेमुषीबुद्धिरित्यपि । एकार्थवाचकाधीश्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनीषातपइत्यपीतिशब्दतत्त्वे । सर्वाश्रयंचपितरंसर्वेषामधिकंगुणैः । अविदित्वामहत्पुण्यंकृत्वानफलभाग्भ
वेत् ।तथाज्ञात्वाहरिंयस्तुकुर्यात्कर्मसदोदितं।अनंतफलवान्सस्यात्प्राप्नोतिचमनोगतमितिबृहच्छ्रुतौ । परमा
त्मैव गृहस्थांतर्यामित्वेनसर्वेषांलोकआश्रयः।गृहस्थांतर्गतोविष्णुर्यज्ञैर्देवाश्रयोभवेत्।स्वाध्यायेऋषिसंस्मृत्या
ऋषीणांचसदाश्रयः । स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैवपितॄणामन्नदानतः । मनुष्यादेरतोवेत्तियएवंसततंगृही । स्व
स्यांतर्यामिणंविष्णुंसुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्याविनाशमिच्छंतिस्वाश्रयस्ययथासुराः।तदेतत्सर्वशास्त्रेषुऋषि
संघैर्विचारितमितिनारायणश्रुतौ । नराणामाश्रयादेवानदेवानांनराःक्वचित्।नराणांचसुराणांचगतिरेको
जनार्दनइतिच । आत्माब्रह्मा । आत्मातुजगतांब्रह्मातस्यात्माभगवान्हरिः । सएवजातःप्रथमंवासुदेवाच्चतु
र्मुखः । सोकामयतभार्यामेस्यात्पुत्रस्तदनंतरं । ततोवित्तंममस्याच्चकर्मकुर्यांततोहरेः।इतिसोपिनतान्प्रापत
तोपूर्णत्वमात्मनः । मत्वापूर्णत्वसिध्यर्थंभार्यांवाचमकल्पयत् । प्राणंपुत्रंतथावित्तंचक्षुर्बाह्यमथांतरं । ज्ञाना
ख्यंश्रोत्रमेवासौकर्मस्वात्मानमेवतु । एवंसमानसेयज्ञेत्वयजत्केशवंविभुं । ततोस्यवाचःसंभूताभार्यातस्यसर
स्वती । पुत्रःप्राणादभूद्वायुर्दिशोलोकाहिरण्मयाः । तस्यापरोक्षतांयातोभगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वविद्याददौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताश्चश्रोत्रेणजगृहेविभुः । आत्मनासर्वकर्माणिचकारभगवत्परः । पुरासीन्मनएवास्यतेनेदंपंचकंविभुः । अवापकर्मपर्यंतंदेहांतात्पंचकात्स्वयं । तस्मादद्यापियोविद्वानुपास्तेपंचकंतथा । विष्णूपकरणत्वेनसइदंसर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चांतेभवत्यस्यपंचानांदेवतांहरिं । नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंविभुं । प्रद्युम्नंचानिरुद्धंच स्मरतोनित्यमेवतु । सवनत्रयंतथापूर्वमुत्तरंचेतिपंचकं । यज्ञेमध्यंशिरःपक्षौपुच्छंपशुषुपूरुषे । चतुर्दिशंतथाम ध्यमितिसर्वत्रपंचकमितिच ॥ ११ ॥ इतिपंचममव्याकृतब्राह्मणं ॥ ३ ॥ ५ ॥

पिताविष्णुः । यत्यदा । तपसाप्राणिनांकर्मभिः । मेधयास्वेच्छया । सहीदमन्नंधियाधियाजनयतेकर्मभिरि तिवचनात् । सप्तान्नानियदाविष्णुःपरमःपुरुषोविभुः । ससर्जतेषांस्वार्थानिचकारत्रीणिकेशवः । मनोवाचंत थाप्राणंतस्मात्तैस्तुष्टिमेतिसः । तस्मात्तद्भक्तिकामःस्यात्संकल्पंतत्कृतिंप्रति । कुर्यात्तद्वेदनेच्छांचश्रद्धांतस्यगु णोन्नतौ । अश्रद्धामन्यसाम्येवाप्यन्येषामुन्नतौततः । अन्येषांसत्स्वरूपत्वेप्राकृतत्वादिकेस्यच । धृतिंतन्निंदि वागादौप्राप्तेतत्रैवचाधृतिं । तन्मतस्यविसर्गार्थेह्रियंतद्भक्तिवर्जने । तद्विवेकेधियंचैवतदज्ञानेभियंतथा । वा चंनित्यंतद्गुणोक्तौप्राणंतत्कर्मणिस्फुटं । तदन्यकर्मसंत्यागेचापानंव्यानमस्यच । विरोधिनांनिरासेत्वथोदानं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योगधारणे । मनोवागादींद्रियाणांसमानंनियमेत्रहि। अन्नमुक्तेषुसुस्थैर्येनरःकुर्यात्सदैवहि । अनेकगोचरे
च्छास्यात्कामएकाश्रयेस्थितः।प्राणःप्रवृत्तिहेतुःस्यादपानस्तुनिवर्तने । बलकर्मातथाव्यानउदानोयोगकर्मकृ
त् । देहेंद्रियमनोनेतासमानोनःस्थितिप्रदः । मनोवाक्प्राणसान्निध्यप्राधान्याज्जीवउन्नतिः । मनोवाक्प्राणरू
पोसौभगवान्पुरुषोत्तमः । मनोवाक्प्राणतस्तस्यजाताअन्येभिमानिनः । ब्रह्मासरस्वतीवायुर्मनआद्यभिमा
निनः । सर्वस्यांतःस्थितंविष्णुमायत्तावाग्घिनःसदा।सर्ववाचश्चघोषाश्चविष्णोर्नामेतिकीर्तिताः। तज्ज्ञानांत
त्फलंचस्यादज्ञानांतत्फलंनतु। सर्वेंद्रियगतंज्ञानंमनआयत्तमीरितं। पृष्टेस्पृष्टेप्यनेनाहंस्पृष्टइत्येववेत्त्यतः । म
नस्यव्याकुलेन्यत्रनैववेत्तिकथंचन ॥३॥ लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्चाभिमानिनः ॥१०॥ द्युपृथिव्यग्निसूर्यापां
सोमस्याप्यभिमानिनः । सइंद्रःपरमैश्वर्यादशत्रुःसमवर्जनात् । वायुरेतेसमाव्याप्तौब्रह्मेरौगुणतोधिकौ । अ
नंताश्चगुणाह्येषामन्यजीवव्यपेक्षया । तेभ्योप्यनंताविष्णोस्तुतेषामेवमुपासकः । नित्यलोकोपभोगीस्याद
नित्यस्यान्यथाभवेत् ॥१३॥ वायुःप्रजापतिःसोसौचंद्रसंस्थोविशेषतः । रात्रौरात्रौक्षयादस्यपूरणाद्रात्रिना
मकाः । कलाःपंचदशप्रोक्ताध्रुवैवास्यतुषोडशी । अकलोपिसचंद्रस्यकलाभिःप्रोच्यतेतथा । सोमावास्यांय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोरात्रौप्राणभृत्सुव्यवस्थितः । कल्यावेशादल्पदोषःकृकलासवधोपिसन् । तस्यांरात्रौमहान्दोषोदेवतावेश तोभवेत् । वायुःसंवत्सरःप्रोक्तोवत्सोविष्णोरसौयतः । सम्यगेवरतिंयाति ॥१४॥ सएवंविदुषिस्थितः । अ ध्रुवास्तुकलायद्वत्सौम्यास्तस्ययथाधनं । आगमापायवत्त्वात्तुध्रुवावद्देहउच्यते । नाभिस्थानंशरीरंतुचक्रस्यप्र धिवद्धनं । सर्वस्वविजयेप्यस्मात्प्रधिमात्रंतुगच्छति । एवंमहागुणान्देवानेवंयोवेदपूरुषः । नचैभ्योतिप्रियःक श्चिद्विष्णोरस्तिकदाचन ॥१५॥ चतुर्थंभोज्यमेवान्नंसर्वसाधारणंस्मृतं । आत्मनोतिसमीपत्वंतस्ययोन्नस्यम न्यते । अक्षयंपापमस्यस्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः । तदेवमंत्रयुक्तत्वाद्बलिहोमात्मनाद्वयं । देवानांप्रददौविष्णुस्त स्मान्नैवेच्छयायजेत् । यदीच्छयायजेत्तेषामपहर्ताभविष्यति । देवस्वंतेनयेनैवकाम्यार्थंविनियोजितं । परकी येनवित्तेनतस्मिन्विनिमयेयथा । चतुष्पाद्भ्योद्विपाद्भ्यश्चपशुभ्यःपयआत्मकं । प्रायच्छत्सप्तमान्नंसगोक्षीरंमु ख्यमत्रच । आत्मनेचैवदेवानांतद्धोमार्थंप्रकल्पितं । संवत्सरंगोपयसायेनहोमोहरेःकृतः । भगवत्तत्त्वविदु षातस्यमुक्तिर्नसंशयः । अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणं । भगवद्दृष्टिपूतस्तुविनाहोमेनमुच्यते । सप्तान्नसृ ष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमेनमुच्यते । विशेषज्ञोयतःसोयंभगवत्तत्त्ववेदने । कोनामभगवान्विष्णुःपरमानंदरूपतः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राणिनांकर्मभिश्चैवस्वेच्छयाचपुनःपुनः । सप्तान्नंसृजतेयस्मादन्नानामक्षयस्ततः । तस्मादक्षितिनामासौभगवान्पुरुषोत्तमः । यएवमक्षितिंवेदभगवंतंसनातनं । अप्रयत्नेनभोगाःस्युर्यथेष्टास्तस्यसर्वदा । सप्तान्नोपासनंयस्माद्देवानांयोग्यमुत्तमं । तस्माद्देवत्वमाप्नोतियोग्योदेवपदस्ययः । ऊर्जदेवान्नमुद्दिष्टंऊर्जितास्तुगुणास्तथा । तदप्याप्नोतिननरायोग्याएतदुपासने।ज्ञानमात्रेणदेवानांसामीप्यंप्राप्नुवंतितइतिनारायणीये ॥२॥ ब्रह्मेतिवेदः। स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वंब्रह्मेत्याद्युच्यते।आत्माभवति।व्यापकोभवति।पुनःपुनःकर्मकृतिर्मानुष्यजयउच्यते। जन्मांतरंविनानैवकर्मणातत्तुयुज्यते । पुत्रेणविद्ययानित्यमेकैकेनापियुज्यते । उभाभ्यांकिमुवक्तव्यमष्टभागफलंसुतात् । विद्ययात्वर्धमाप्नोतिसर्वंसप्तान्नविल्लभेत् । पुत्रमाविश्यसामर्थ्यान्मुच्यतेऽच्छिद्रकर्मणः । अक्ष्णंचपुदितिच्छिद्रंपुत्रस्तत्राणतोभवेत् ॥१७॥ पृथिव्यादिस्थितादेवाःसरस्वत्यादिकास्त्रयः । अधिकावेशतोदेवेष्वतोदेवाइतिस्मृताः । यदावेशात्सर्वमुक्तंसत्यंदैवीतुवाग्घिसा । यदावेशान्नदुःखीस्यादानंदीदैवतंमनः । यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानःप्राणएवसः । सर्वसामर्थ्ययुक्तःस्यान्नम्रियेतकदाचन । एवंसप्तान्नविन्मुक्तस्त्रिभिराविष्टएवतु । सर्वेषुव्याप्तिमन्वेतिनदुःखीप्राणिषुस्थितः । सप्तान्नोपासनायोग्यादेवाएकांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोहियत्। देवांश्चपापंनाप्नोतितस्मात्पापंनतस्यतु। देवामनुष्यतामंशैराप्तायेपुत्रतःफलं। स्यात्तेषामेवचामु
क्तेर्मुक्तानांनतुकिंचन। मुक्तानांदैववागादेरावेशःसंप्रकीर्तितः। प्राणज्ञानंयथावंतिरहस्यमितिसर्वदा। एवं
मुक्तस्वरूपंचाप्यवंत्येवरहस्यतः। उत्तमःसर्वदेवेषुप्राणएवहरेरनु।चतुर्मुखस्यप्राणस्यनविशेषोस्तिकश्चन। त
स्माद्विष्णोर्व्रतस्यानुनित्यंप्राणव्रतंचरेत्। हंसोपास्तिःश्वासरूपेतयोर्व्रतमुदीरितं। हंसरूपौहितौदेवौश्वासो
च्छ्वासप्रवर्तकौ। तस्मात्प्राण्यादपान्याचतद्रूपंसंस्मरेत्सदा। नान्यस्योपासनंकुर्यात्तद्भृत्यत्वंविनाक्वचित्। इं
द्रियाणिससर्जादौवासुदेवःप्रजापतिः। अध्यात्ममिंद्रियाण्याहुरधिदैवंतुदेवताः। अध्यात्ममग्निर्वाङ्नामाच
क्षुरादित्यउच्यते। श्रोत्रंतुचंद्रमानाममनःस्थूलंतुवासवः। येनयज्ञादिकंकुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा। मनःसू
क्ष्मंज्ञानयोग्यंशेषोव्याख्यानगोचरं। रुद्रस्तुमननाख्यंचगरुडोध्यानगोचरं। वायुःप्राणइतिप्रोक्तोयेनसर्वनि
यम्यते॥ १८–२०॥ तएतेभगवत्सृष्टाव्यूदिरेऽध्यात्मसंस्थिताः। अधिदैवेज्वलत्कर्मावह्निःसूर्यस्तुतापकः।
सोमःकांतौवृष्टिकर्मावासवःशेषएवतु। पंचरात्रप्रवृत्तीशोरुद्रस्तत्स्थक्रियापरः। सर्वप्रवर्तकोवायुर्ज्ञानमोक्षप्र
दस्तथा। वेदप्रवृत्तिकृद्धींद्रस्तेधिदैवेचपस्पृधुः। अहंश्रेयानहंश्रेयानितितानब्रवीद्धरिः। स्वकर्मयस्त्वविश्रां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तःकुर्याच्छ्रेयान्हिवःस्मृतः । इतिश्रुत्वाततश्चक्रुःकर्मस्वंस्वमनारतं । तानेताञ्छ्रमरूपेणप्रापब्रह्माप्रजापतिः । श्रांताःस्वंभगवत्कर्मनशेकुःसर्वदेवताः । वायुंतुसमशक्तित्वान्नापब्रह्माप्रजापतिः । तेनासौभगवत्कर्मसर्वंचक्रु तवान्त्सदा । श्रमात्पापात्मकोमृत्युर्भगवत्कर्मवर्जनात् । अन्यान्देवानवापाशुनैववायुंकदाचन । तेवायुंज्ञा तुमैच्छंतश्रेष्ठोयमितिनिश्चिताः । तंज्ञात्वातेनचाविष्टास्तद्भृत्यत्वमुपागताः । तस्मात्प्राणाश्चमरुतइत्येषांना मसंस्थितं । वायोर्देवाहिजायंतेलयमेष्यंतितत्रच । तस्मान्नित्यंतद्व्रताश्चतद्व्रतोतोभवेत्सदा । अन्यदेवव्रता रंभंयदिकुर्यात्समापयेत् । तेनासौवायुनासाकंभगवंतमुपेष्यतीतिनारायणश्रुतौ । आनंद्येवभवति । न शोचतीत्यतोमुक्तइत्येवावगम्यते ॥ २१–२२ ॥ इतिषष्ठंसप्तान्नब्राह्मणं ॥ ३ । ६ ॥ ॥ ॥ सहैवमातिजानातीतिसमं । आत्माप्राणः । नामरूपयोरपिप्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते । प्राणोवायुरितिप्रो क्तस्तत्पत्नीनामभारती । रूपंतुतत्सुतोरुद्रोवशेप्राणस्यतद्वयं । अमृतोवायुरुद्दिष्टोनित्यज्ञानात्मकत्वतः । सत्यंयथार्थवक्तृत्वाद्भारतीरुद्रएवचेति । रुद्रेवेदेषुचप्राणःप्रविष्टश्छादितःसदा । सत्यइत्युच्यतेनित्यंस्वरूपेणा मृतःस्मृतइतिच ॥ इतिसप्तमंब्राह्मणं॥३।७॥ ॐइति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॐ ॥ अतीत्यजगद्धर्मवर्जितत्वेनस्थितत्वादतिष्ठाः । उत्तमत्वान्मूर्धा ॥ २ ॥ स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वाद
पराजितसेनाभगवान् । जिष्णुरुत्तमः । अन्येषांजेताअन्यतस्त्वजायी ॥ ६ ॥ विषासहिरसह्यः ॥ ७ ॥ आत्म
निहिरण्यगर्भे । आत्मन्वीचित्तवान् । चित्ताभिमानित्वात्तस्यस्वहृदिस्थितंस्वनियामकंभगवद्रूपमुपास्यैवमो
क्षोभवति ॥ १३ ॥ देवतासुभगवंतमुपास्यतत्तद्देवतासमीपंप्राप्यपुनःस्वहृदिस्थमुपास्यैवमोक्षोभवतीत्यतोनै
तावताविदितंभवतीत्युक्तं ॥१४॥ स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्यस्वस्मिन्विशेषसंबंधज्ञापनार्थंबृहत्पांडरवासइत्याद्या
मंत्रणं । तेभ्योनामभ्योप्यस्यशरीरेविशेषसंबंधइत्यतःपाणिपेषणेनजीवमुत्थापयामासभगवान् । येषांबहि
रुपासनेनमोक्षस्तेषामपिह्युपासनंकिंचित्कर्तव्यमेव ॥ १५ ॥ स्वहृदिस्थेनभगवद्रूपेणविशेषसंबंधदर्शनार्थमे
वयत्रैषएतत्सुप्तोभूदित्यादिप्रश्नप्रतिवचनंसमस्तं । यत्रयस्मिन्परमेश्वरेविज्ञानमयेएषजीवःसुप्तोभूत् । यत्रेत्य
धिकरणभूतएवयएषविज्ञानमयइतिपरामृश्यते । अन्योंतरआत्माविज्ञानमयः । विज्ञानंब्रह्मचेद्वेदेतिश्रुतेः
॥ १६ ॥ तानियदापरमात्मागृह्णातितदैतत्पुरुषोजीवःस्वपितिनाम ॥ १७ ॥ सयत्रपरमात्मास्वप्नयानाद्याच
रतितदाजीवउच्चावचंनिगच्छतीवासर्वदामहाराजवत्प्राणान्गृहीत्वापरमात्मापरिवर्तते ॥१८॥ जीवस्तुकदा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिदेवस्वप्नेराजवदात्मानंपश्यतिकदाचिद्ब्राह्मणवच्छ्वमार्जारादिवद्वा । आनंदस्यपरमात्मनोऽतिघ्नींसमिपं।कु
मारोरुद्रः। महाराजोवायुः। महाब्राह्मणोब्रह्मा॥१९॥नहिजीवोविज्ञानपूर्वकंप्राणानांविज्ञानमादत्ते। नचसर्व
प्राणलोकदेवभूतानांस्रष्टा । आदित्यचंद्रविद्युत्सुभूतेष्वादर्शएवच । गच्छत्पाश्चात्यशब्देनचक्षुश्छायागतं
तथा। हिरण्यगर्भसंस्थंचसदोपास्यहरिंपरं । तद्देवसार्ष्णितामेत्यहृद्युपास्यहरिंपुनः। मुक्तिमेत्यथयोबाह्या
न्मुक्तिमेष्यतिसोपितु । हृदिकिंचिदुपास्यैवविष्णुंमुक्तिमनुव्रजेत् । यानिसूर्यादिनामानिविष्णोस्तानिनसं
शयः। तदुक्तान्येवसूर्यादेराकृष्यैवोपचारतः । विशेषेणतुसंबंधोयतःस्वहृदिसंस्थिते । जीवस्यातोनसोमा
दिनाम्नाहूतोहरिःपरः। जीवंचचारयेत्तत्रयदाविष्णुःसनातनः । स्वप्नंपश्यतिजीवोयंयदाविज्ञानरूपिणं।
सुषुम्नासंस्थितंविष्णुमेतितत्सुप्तिमेष्यति । सम्यग्ज्ञानमयाद्विष्णोरुत्थानंवाप्ययंव्रजेत् ॥ ७ ॥ प्राणानांचै
वलोकानांदेवानांप्राणिनामपि । सत्यसत्योहरिःस्रष्टापाताविलयकृत्तथा । नियंतामोक्षदश्चैवविष्णुरेवसना
तनइतिनारायणश्रुतौ ॥ २० ॥ अजातशत्रुब्राह्मणं ॥ ४ । १ ॥ ॥ ॥ ॥
आधानमवस्थानंसूक्ष्मशरीरं। प्रत्याधानंवितानंस्थूलशरीरं। प्राणोनारायणःस्थूणा । वायुर्गोवत्सरूपेणस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्वप्राणिषुसंस्थितः। सूक्ष्मदेहोगृहंतस्यवितानंस्थूलउच्यते। अन्नंदामात्मकंतस्यस्थूणातुभगवान्हरिः। ध्याय
त्येवंहियोवायुंश्रोत्रादीन्मनसासह। बुद्धिंचसप्तशत्रून्सविषयेष्वभिधावतः।असुरान्सन्निरुध्यैववेत्तिनारायणं
परं॥१॥दक्षिणाक्षिस्थितंवायुंसप्तदेवाउपासते। अक्षीणज्ञानमनसःसदाशिवपुरःसराः। उपास्यमानंतैर्देवैर्मो
क्षार्थंवायुमीश्वरं।स्थूणयाविष्णुनासार्धंयोविद्यात्सोन्नमश्नुते। अक्षय्यमेवमुक्तःसन्सर्वदुःखविवर्जितः॥२॥वि
श्वरूपंयशश्चेतिनाम्नाविष्णूरमातथा।वायुश्चसंस्थितानित्यंसर्वेषांदक्षिणाक्षिगाः। पूर्णत्वाद्विश्वतोविष्णोरमा
यास्त्रीषुपूर्णतः।वायोर्जीवेषुपूर्णत्वाद्यशोज्ञानसुखात्मकाः।प्राणाश्चैतेप्रणेतृत्वादृषयोरुद्रपूर्वकाः॥३॥ गौतमो
नामरुद्रस्तुसर्वज्ञत्वात्प्रकीर्तितः।भरद्वाजस्तुपर्जन्योवाजमन्नंभरेद्यतः। वृष्ट्यैवविश्वामित्राख्यआदित्योयत्प्रका
शनात्। विश्वंविज्ञापयन्नित्यमग्निस्तुजमदग्निकः। जातंमितंचात्तियस्माद्वसिष्ठाख्यस्तुवासवः।वसतामुत्तमोय
स्मात्पृथ्वीकश्यपनामिका। मेघवृष्टंपिबेद्यत्कंशयानैवहिसासदा। द्यौरत्रिरितिसंप्रोक्तातत्स्थैर्हिहुतमद्यते।
श्रोत्रदिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषुसंस्थिताः। द्वितीयेनतुरूपेणदेवाएतेशिवादयः।एवमेषांतुनामानिवेत्ति
यःसर्वभुग्भवेत्। सरस्वत्यष्टमीचैववाचिसंस्थाविशेषतः। उपास्तेवायुमेवैकंसस्थूणंब्रह्मवेदिता। ब्रह्मनामास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दावायुरेनांवेत्तिविशेषतः । इतितांवेदयोविद्वान्सर्वात्तासभविष्यतीतिनारायणीये ॥ ४ ॥ शिशुब्राह्मणं ४।२
विशरणावसादनयुक्तंसत्।ततंसर्वज्ञंचसत्यं ॥१॥ प्रलयेपिभगवदंतरेवरताअक्षितास्थितेतिश्रीरंतरिक्षं।यएष
तपतीत्यादित्यस्थोहिरण्यगर्भउच्यते॥२॥ मंडलेपुरुषइतिभगवान्विष्णुः।एवमेवचक्षुर्दक्षिणेक्षन्पुरुषश्च॥५॥
तस्यैवामूर्तरसस्यभगवतोनेतिनेतीत्यादेशः।अतस्तस्मादमूर्तसारत्वादित्यर्थः । अथेत्यानंतर्यार्थे ।इतिनेतिने
तिमूर्तामूर्तविलक्षणइत्यर्थः।उभयसादृश्यनिषेधार्थंद्विवारं।इतिनेतिनिषिध्यमानमप्येतस्मादन्यत्परंनास्ति ।
एषएवपरः । मूर्तामूर्तत्वपरमेवैतदपेक्षया । मूर्तामूर्तमेवाध्यात्मंप्राणाइत्युच्यंते।ब्रह्मणोवायोश्चामूर्तत्वात् । मू
र्तामूर्तमिदंरूपंब्रह्मणःप्रतिमात्मकं । नैतत्स्वरूपमेतत्स्यात्तद्धिसर्वपरंसदा । श्रियोवायोर्विरिंचाच्चयेन्येमूर्ता
हितेस्मृताः । मूरंपापंहितेनाप्तंमूर्तमित्यभिधीयते । विशीर्णंचावसन्नंचतदेवातःसदुच्यते । पराधीनगतित्वा
च्चस्थितमित्यभिधीयते । तस्यसारोविरिंचस्तुतद्विरुद्धस्वभावकः।मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीर्वायुश्चाप्यमूर्तकौ ।
सर्वज्ञौचततौचैकनियतौहरिणैवतौ । तयोःसारस्तुभगवान्हरिर्नारायणःपरः । आदित्यमंडलेचैवचक्षुष्वपिच
सुस्थितः । तत्रैवसंस्थितोब्रह्मामूर्तसारोपितस्यच। विष्णुरेवपरःसारस्तस्यरूपाण्यनेकधा। महारजनवासोव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्पांड्वाविकवदेवच । विद्युत्पद्मेंद्रगोपादिवह्निवत्सुखभास्वरः। नैवासौमूर्तवद्विष्णुर्नचमूर्तरसोपमः । नचामूर्तो पमोदेवःसएवपरमःसदा । तस्यान्यदपरंसर्वंसत्यसत्यःसएकराट् । मूर्तामूर्तात्मकाःप्राणास्तेषांसत्यःसएवही तिनारायणश्रुतौ । प्रथमनिषेधेनैवमूर्तरससादृश्यमपिनिषिद्धं ॥ ६ ॥ मूर्तामूर्तब्राह्मणं ॥ ४ । ३ ॥ आत्मानारायणः। तस्यैवहिकामेनपत्यादिःप्रियोभवति । नहिपत्यादीनांजायादीनामहंप्रियःस्यामितिका मनामात्रेणप्रियत्वंभवति । भगवदिच्छयैवहितद्भवति । अन्यथाजायार्थेपत्यर्थेइत्येवस्यात् । प्राधान्यादिदं सर्वंविदितं । सर्वकारणत्वाच्चसर्वप्राधान्यंभगवतः । प्राधान्याप्राधान्ययोरपिसएवहिहेतुः । अन्यत्रात्मनोब्र ह्मवेद भगवदधीनत्वेननवेद । तदनाश्रितत्वेनस्थानांतरेचवेद । परादात्परतोलोकालोकस्यांधेतमसि । इदं ब्रह्मादिकं । यदयमात्मा यत्रायमात्मा । अन्यत्रपरिज्ञानेदोषोक्तेस्तत्रपरिज्ञानंह्युक्तंभवति । अन्यथाअन्यदा त्मनोब्रह्मवेदेतिस्यात् । यदित्यव्ययत्वाद्यत्रेत्यपिभवति । यथायस्मादित्यर्थे । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रं । दुंदुभ्याघा तादिदृष्टांतोपितदधीनत्वंतत्कारणत्वंचज्ञापयति।नहिदुंदुभ्यादिरेवतच्छब्दः । नचतदुपादानं । स्थानांतरेत दुपलंभात् । नह्युपादानादुपादेयंस्थानांतरेभवति । शब्दोहिस्थानांतरंगत्वाप्रतिश्रुतित्वमुपैति । भगवदि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्छायादृष्टांतोदुंदुभ्याघातादिः । नहिदुंदुभिंपश्यन्पुरुषोदुंदुभ्याघातेमुरजशब्दोयमितिगृह्णाति । एवंभगवं
तंजानन्नान्याधीनंजगदितिगृह्णाति । किंतुभगवदिच्छाधीनमित्येव । तदेवदर्शयति । सयथार्द्रैधाग्नेःसयथा
सर्वासामपामित्यादिना । नह्यग्निरेवधूमः । नचापएवसमुद्रः । नह्यपामापएवाश्रयः । किंतुवरुणोपांखातो
वा । सएवचसमुद्रइत्युच्यते । एवमेवसैंधवखिल्यस्यविलीनस्यसमस्तांभसश्चवरुणोपांखातोवासमुद्राख्यआ
श्रयः । वरुणवदपांखातवद्धानंतोपारोभगवान् । जीवएवविज्ञानघनाख्योभूतसंबंधाज्जातःसंस्तल्लयमनुभ
गवंतमाप्नोति।समुद्रेप्रास्तसैंधवखिल्यवत् । समुद्रजलस्थानीयामुक्ताःबहवएकस्वभावाः ।बहवोहिजलपरमा
णवः । सामुद्रंजलमेकाश्रयं । मुक्तानांसंज्ञाप्यन्यैर्नज्ञायतेशास्त्रंविना । संज्ञानास्तीत्युक्त्वाअलंवाअरेइदंविज्ञा
नायेत्युक्तेर्नविजानातीत्युक्तेप्रतिज्ञाविरोधः । नचसर्वाज्ञानंपुरुषार्थः । मग्नस्यहिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखतरंभवे
दितिच । नानात्वेनाभिसंबद्धास्तदातत्कालभाविना । संयोगःप्रकृतेर्नैषांमुक्तानांतत्त्वदर्शनात् । प्रवर्तति
पुनःसर्गेतेषांसानप्रवर्तते । आनंदेनविनाचैवभोगेनविषयेणच । सर्वेतेब्रह्मणस्तुल्याआधिपत्यंनचैवहीतिवा
युप्रोक्ते । इवशब्दस्त्वस्वातंत्र्यार्थे । नहितदधीनंपृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तैर्नज्ञायतइतिसंज्ञानास्तीत्यु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तं । पतिर्जायाप्रियोनैवस्वेच्छयातुभविष्यति । विष्णोरिच्छावशेनैवस्वयंचस्वप्रियोभवेत् । विष्णोरिच्छाव
शेनैवहंतिह्यात्मानमात्मना । स्वात्मानमप्रियंकृत्वानिरयेपातयत्यपि । प्राधान्येनहरेर्ज्ञानात्सर्वंविदितवद्भवे
त् । ब्रह्मजात्यात्मकंवेत्तिनैवविष्णुवशंहियः । ब्रह्माणंतंततोब्रह्मापातयेत्तमसिध्रुवं । एवंक्षत्रात्मकोवायुर्वित्तरू
पश्चवित्तपः । पंचभूतानिविश्वेचदेवालोकाभिमानिनः । सर्वाभिमानिनीदेवीमूलप्रकृतिरेवच।सर्वंविष्णौस्थि
तंविष्णोर्जातंविष्णोर्वशेसदा । शंखशब्दोयथाशंखदेवतावशगःस्थितः । तस्माद्वेदाःसमुत्पन्नाविद्याख्यामू
लिकाश्रुतिः । सर्वोपनिषदश्चैवपंचरात्राख्यसंहिताः । ब्रह्मसूत्राणिवेदानांव्याख्यास्तासांचविस्तरः । सर्वमे
तज्जगच्चैवनिःसृतंतुरगाननात् । वरुणस्यवशेयद्वदापएवंवशेहरेः । सर्वेबद्धाश्चमुक्ताश्चतारतम्यात्मनास्थि
ताः । यदिमुक्तस्यविज्ञानंगंधादिविषयेनचेत् । तथैवभगवद्रूपेस्वरूपेचपरस्परं । एवमज्ञानरूपांतांमुक्तिंकोना
मवांछति । तस्माद्विष्णोर्वशेसर्वेयथेष्टमुपभोगिनः । मुक्ताःसदातारतम्यात्तिष्ठंत्याब्रह्मणोखिलाइतिहयग्री
वसंहितायां । सर्गेसर्गेतुयोनैवशब्दतोप्यन्यथाभवेत् । श्रुत्याख्यःसतुविज्ञेयइतिहासादिरर्थतः । भगवद्गृ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्टमेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यतेयदि । ऋषिभेदस्तुतत्रस्याद्भेदोनाविष्णुनिर्गतः । वेदइत्येवविष्णूक्तस्तपसादृश्यतेप
रैरितिच ॥ ॥ मैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
भगवतोरूपंरूपंप्रतिजीवाख्यःप्रतिबिंबोबभूव । बभूवेतिसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिवदनादित्वार्थे । सुख
दासर्वभूतानांपृथ्वीमधुब्रदुच्यते । पृथिव्याश्चैवंभूतानितथासर्वाश्चदेवताः । पृथिव्यादिषुदेवेषुशरीरादिषुच
स्थितः । एकएवपरोविष्णुर्हयशीर्षस्वरूपधृत् । अनंततेजानित्यश्चसएवब्रह्मसर्वगं । तदेवगुणपूर्णत्वाद्ब्रह्मसर्व
मनूनतः । आत्मनामापरोविष्णुःसर्वगोयःप्रकीर्तितः । सएवहयशीर्षाख्यस्त्वधिदैवादिषुस्थितः । अराणा
माश्रयौयद्बहिरंतःप्रतिष्ठितौ।नाभिनेमीतथाविष्णुर्जीवानामाश्रयःस्थितः।सएवदशधाप्रोक्तोविष्णुर्मत्स्या
दिरूपकः।शतंनारायणाद्यात्माविश्वाद्यात्मासहस्रकः।परादिरूपोबहुधासोनंतात्माऽजितादिकः। भूताख्या
सर्वजीवानांविरिंचानांचसर्वशः । आत्मनाम्नांसएवैकोराजाधिपतिरेवच । स्वामित्वाद्राजशब्दोयमाधिक्या
त्पालनात्तथा । अधिपश्चेतिसंप्रोक्तःपुरुषःपुरुषस्थितेः । पुराख्येष्वेवदेहेषुहृत्पुर्यपिवसत्यसौ । नानेनकिंचिद
व्याप्तंनानेनाच्छादितंनच । नैवास्मात्पूर्वकंकिंचिन्नैवास्मादपरंतथा । सर्वस्माद्बाह्यतश्चासौसर्वस्मादंतरस्तथा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याप्तेरात्मेतिसंप्रोक्तोब्रह्मेतिगुणपूर्तितः। ससर्वस्यापरोक्षज्ञइतिवेदानुशासनं। विरिंचस्त्वात्मशब्दोक्तोमानुषं मनुरुच्यते। सत्यंचस्तनयित्नुश्चवायोरूपांतरेस्मृते। एतएवस्वरेसत्येजीवेचाध्यात्मसंस्थिताः। तेषांनियाम कोविष्णुस्तत्रतत्रैवसंस्थितः। जीवेस्थितश्चात्मनामासौवरःस्वरगःस्मृतः। सत्यगःसत्यनामासौधर्मगोधर्म एवच। मनोःस्वायंभुवस्याख्यामानुषेत्येवदेहिषु। वहिश्चतद्गतोविष्णुर्मानुषेत्येवकथ्यते। प्रातिश्रुत्कइति श्रोत्रेतैजसोविद्युतिस्थितः। इतिनानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते। दध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामेतांविद्याम दात्पुरा। हयग्रीवब्रह्मविद्येत्येषाब्रह्मादिभिर्धृतेति। प्रत्यैरयतंप्रतिसमधत्तं। ऋतायन्सत्यंकुर्वन्। कक्ष्यं नारायणकवचं। त्वाष्ट्रंत्वष्टुःपुत्रेणविश्वरूपेणेंद्रायोक्तं। सनयेलाभाय। दंसःकर्म। स्तनयित्नुर्वृष्टिमिव। त स्यांविद्यायांपरस्योक्तायांतवशिरश्छेत्स्यामीतींद्रेणदधीचंप्रत्युक्तेसोश्विभ्यामावांब्रवीहीत्युक्तइंद्रेणोक्तमाह। तदाश्विभ्यांपावइत्युक्तातच्छिरःछित्वान्यत्रनिधायअश्वशिरःसंधितंतेनविद्यायामुक्तायांतस्मिन्निंद्रेणच्छि न्नेपूर्वशिरःसंधितंपूर्वंजानन्नपींद्रःपश्चाद्विश्वरूपाच्छ्रुत्वावेतिपुनर्नवत्वायेतिनविश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्यामित्यने नविरोधः। मधुब्राह्मणं॥ ४। ५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाराशर्योजातूकर्ण्यःपराशरसुतावुभौ । विप्रायामेवभार्यायातृतीयःकृष्णएवचेतिब्रह्मांडे । परस्यब्रह्मणोविष्णोर्हयशीर्षादधीतवान् । ब्रह्मविद्यामिमांब्रह्मातत:सनकएवचेतिगारुडे ॥ इतिवंशब्राह्मणं ॥ ४ । ६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ होतर्यग्नौवाचिचैवयोविष्णुंमुक्तिदंस्मरेत्।नित्यंसमुच्यते॥३॥ अध्वर्युसूर्यचक्षुष्षुयःस्मरेत्।अधिकःप्रकाशएवास्यमुक्तावन्येभ्यइष्यते। मुक्तेभ्योपि ॥४॥ तथोद्गातृवायुः प्राणेषुयःस्मरेत् । पूर्णचंद्रंसदापश्येदधिकाह्लादसंयुतः ॥ ५॥ मनोब्रह्मनिशेशेषुयोविष्णुंसर्वदास्मरेत् । अप्रयत्नेनलोकंसविष्णोर्यातिनसंशयः ॥ ६॥ होत्रग्न्यादीनिनामानिविष्णोःसर्वाणिमुख्यतः । तत्संबंधात्तदन्येषांसर्वेहोत्रादिकर्मकृत् । तस्माद्धोत्रग्निवागादेरैक्यंश्रुतिषुचोच्यते। होत्रादिष्वेवचतुर्षुवासुदेवादिरूपधृत् । व्यवस्थितोहितज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामासभगवान्मोक्षदत्वात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योधिकसुखंदेवेभ्योयत्प्रयच्छति । मुक्तावप्यतिमोक्षःसतेनदेवःप्रकीर्तितः । एताह्युपासनानित्यंनैवयोग्यानृणांश्रुताः। अतिमुक्तिप्रदायस्माद्देवाद्यास्तासुयोगिनः ॥६॥ याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितंयोहरिंस्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशःसभवेन्नात्रसंशयः ॥ ७॥ उज्ज्वलच्छब्दव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्राविष्वेकमेवहरिंस्मरेत् । सर्वलोकाधिपत्यंसलभतेपुरुषोत्तमात् ॥ ८ ॥ मनसोदेवताब्रह्मासर्वदेवेषुसंस्थितः।
देवब्रह्ममनस्त्वेकंयोविष्णुंसर्वदास्मरेत् । अनंतनामकंतेनतल्लोकंनित्यमश्नुते । निश्चयेनविमोक्षत्वाद्विश्वेदे
वाअनंतकाः । अनंतनामकंविष्णुमुपास्यापिह्यनंतकाः ॥ ९ ॥ पुरोवाक्यादिषुप्राणादिषूपासांकरोतियः ।
एकमेवहरिंलोकव्याप्तमेवलभेदसौ । अत्रापिवासुदेवाद्याश्चत्वारोदेवताःस्मृताः ॥ १० ॥ देवानांपदहेतुत्वा
त्संपन्नाभ्यउपासनाः । मुक्तौभोगविशेषस्यहेतुत्वाच्चप्रकीर्तिताः । एताश्चदेवतायोग्यानमनुष्येषुकुत्र
चित् । मनुष्याणांज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यंभविष्यतीतिपरमश्रुतौ ॥ ६ ॥ इत्याश्वलब्राह्मणं ॥ ५ । १ ॥
आकाशंपरमात्मानमेव ॥१३॥ केचित्तुमानुषामुक्तिमनुक्रम्यैवदेहतः।देहपातेतुदेहस्यदोषान्भुक्त्वैवसर्वशः ।
मरणोच्छूनतादींस्तुस्वकीयारब्धकर्मजान् । देहेक्षीणेतुगच्छंतिदृष्ट्वाविष्णुमनुज्ञया । पुनरत्रैवतिष्ठंतिनित्यानं
दैकभोगिनः । देहादुत्क्रम्यदेवास्तुयांतिविष्णुंसनातनं।देहादुत्क्रम्ययातानांदेवाभागतएवतु।स्वाधिदैवंव्रजंत्य
द्धाभागतोनुव्रजंतितान् । आकाशाख्यंस्वरूपंतुविष्णुस्तद्धृदिसंस्थितः।भागतोभागतश्चैताननुयातिजनार्द
नः । ज्ञानस्थितेनरूपेणदेवानांमुक्तिदोहरिः । पुण्यस्थितेनरूपेणस्वर्गंनिरयमन्यगः । रहस्यमेतद्देवानांविदुः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मेतिमानुषाः।तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोःकर्मप्रकाशयेदितिच।अतएवयाज्ञवल्क्योनजनेषूवाच। कर्मनामा
तुभगवान्फलकर्तृत्वतोहरिः।पातनात्पापनामासौपुनातेःपुण्यनामवानितिभारते। इत्यार्तभागवाह्मणं ५।२
पारीक्षिताःप्रद्युम्नाः। अश्वमेधयाजिनइंद्राः। प्रद्युम्नःकामनामासौपारीक्षितइतीरितः। सर्वेक्षणात्परोविष्णुः
परीक्षिदितिकीर्तितः। तत्पुत्रत्वात्कामदेवःपारीक्षितइतिस्मृतः। शताश्वमेधयाजित्वादिंद्राएवाश्वमेधिनः।
अतीतानागतानांचकामानांवज्रिणामपि। एकमेवहिमुक्तानांस्थानंवेदोदितंसदा। इंद्रनामातुगरुडःसाम
र्थ्यादेवकथ्यते। तस्यरूपद्वयंनित्यंसौपर्णंपौरुषंतथा। तत्रपौरुषरूपीसन्भूत्वासौपर्णरूपवान्। कामदेवानु
पादायमुक्तौवायोःप्रयच्छति। वायुस्तान्स्वशरीरस्थान्कृत्वेंद्रायत्रमुक्तिगाः। प्रद्युम्ननामकेविष्णावेवंवायुर्हि
मोक्षदः। तस्मात्सर्वोत्तमोवायुर्विविधंतुयदष्टकं। देवानृषीन्पितॄन्यक्षान्गंधर्वान्मानुषोरगान्। असुरांश्चवशे
नित्यंनयत्यमितपौरुषः। संपूर्णांश्चसुपर्णेशशेषेंद्रांस्तत्स्त्रियोपिच। अष्टौनयत्युन्नयतिवशीकृत्यस्वयंप्रभुः। अ
तोव्यष्टिःसमष्टिश्चवायुरेवाभिधीयते। एवंव्यष्टिंसमष्टिंचयोवायुंवेदतत्त्वतः। तत्परंचहरिंनित्यंमुच्यतेसंसृतेःपु
मानितिपरमसंहितायां। चरकस्तीर्थसंचारीवित्तार्थीकरकःस्मृतइत्यभिधानं।अहर्मुहूर्तंविज्ञेयमहर्मासोपिभ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्यते । अहर्दिनंप्रकाशश्चक्वचिज्ज्ञानंबलंतथेतिच । मुहूर्तमष्टभागोनघटिकाद्वयमिष्यते । क्वचिद्घटिकापि
स्यात्क्वचित्स्यात्तावदुत्तरइतिकालनिर्णये । द्वात्रिंशत्तुमुहूर्तानांदिनमेकंविदुर्बुधाः । त्रिंशन्मुहूर्तमथवामुहूर्तो
न्मानभेदतइतिच।सप्तकोटिंचलक्षाणांचतुर्दशचनित्यशः । अष्टाविंशत्सहस्रंचसप्तांशशतपंचकं। सौरोरथस्त्र
होरात्रात्परियातिदिविस्थितः। तत्त्रिभागाधिकंचक्रंमानसोत्तरगंचरेत् । नृणांकार्तयुगानांतुयोजनामानतो
भवेत् । यावत्सूर्यरथोयातिदिवारात्रेणपार्श्वयोः । सूर्यस्यतावदेवस्यात्प्रकाशःसर्वतस्तथा । तमोधंद्विगुणंत
स्मात्काष्ठिण्यात्पृथ्विनामकं । ततोमंडोदकंचापिद्विगुणंपरिकीर्तितं।पंचाशत्कोटिविस्तारमेवमंडांतमुच्यते।
ततस्खंडंचसौवर्णंतद्भिन्नंहरिणापुरा।सुषिरंसर्वतोदिक्षुक्षुरधारासमंततः । सुपर्णोवायवेतेनमुक्तान्कामान्प्रय
च्छतीतितत्त्वसंहितायां ॥ ॥ भुज्युब्राह्मणं ॥ ५ । ३ ॥ ॥ ॥
यत्साक्षादपरोक्षात् । साक्षादेवापरोक्षमत्ति अनुभवतिस्वरूपमन्यच्चसर्वंपश्यतीतिसाक्षादपरोक्षात् । आप
रोक्ष्येणपश्यतामप्यन्येषांभगवत्प्रसादादेवदर्शनंभवति । नभगवतोन्यापेक्षयेतिसाक्षादितिविशेषणं । अ
नन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वंभवतीत्यतोब्रह्मेति । अन्येषांनियंतृत्वंचास्तीत्यतआत्मा । अन्यनियंतृत्वेप्यन्यापेक्षा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नास्तीत्यतःसर्वांतरः । सर्वसामर्थ्यंस्वांतरेवास्तीति । जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थंतआत्मेति । साक्षादपरोक्षत्वा
दिगुणैरेवभेदेसिद्धेपिपरमार्थतोपिजीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थंतआत्मेति । तत्रप्रधानतात्पर्यज्ञापनार्थंपुनःपुनर
भ्यासः । देवतांतरस्यापीदंलक्षणंसमानमितिपृच्छति । यथाविब्रूयादित्यादिना । चतुष्पात्त्वादिलक्षणंगो
रश्वस्यापियथासममेवसाक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणंतत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तस्याअंगीक्रियतएव । अतोवि
शेषनामवक्ति । अतइति । अतोन्यद्विष्णोरन्यदार्तं । अइतिविष्णोर्हिनाम । नतेविष्णो परोमात्रयेत्या
दिश्रुतिप्रसिद्धंविष्णोर्लक्षणं । नदृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिनावक्ति । विनैवान्यप्रसादेनपूर्णसर्वगुणात्मकं । पश्य
न्ननुभवत्येवस्वरूपंकेशवःप्रभुः।पश्यत्यव्यवधानेनसर्वंचान्यज्जडाजडं । साक्षादेवापरोक्षात्सविष्णुरेवततःस्मृ
तः।साक्षाच्छब्दःस्वतंत्रत्वमपरोक्षस्त्वनावृतिं।अदनंभोगउद्दिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथास्मृतः।ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वा
दात्मासर्वनियंतृतः । अनियम्यत्वतोनित्यंसर्वैःसर्वांतरःस्मृतः । प्राणादिपंचरूपोयोवायुःसर्वनियामकः ।
नियंतापरमोविष्णुर्वायोस्तस्यापिसर्वदा । नदृश्यश्चक्षुषाचासौनमनोबुद्धिगोचरः । अनंतत्वान्महाविष्णुर
वाच्योऽश्राव्यएवच । यद्यप्येतेगुणाःसर्वेविष्णोरेवनचान्यगाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानज्ञाःप्राहुःशिवादिकान् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनाम्नैवततोविष्णुमाहुर्वेदाअदोषतः । अदोषत्वाद्गुणोद्रेकादइत्युक्तोहरिःस्वयं।अगम्यत्वाच्चबुध्यादेरतोन्ये सर्वएवतु । ब्रह्मरुद्रादयोजीवादुःखिनस्तत्प्रसादतः । दुःखमुक्तानिजानंदंप्राप्नुयुर्नित्यमंजसा । मुक्तानामपि सर्वेषांविष्णुरेवनियामकः । पूर्णानंदस्यतस्यैवमुक्ताविप्लुट्टसुखात्मकाः । तारतम्येनतिष्ठंतिब्रह्मातेष्वधिकःस दा।यथाचंद्रात्सदाभिन्नाःसर्वेतुहिनबिंदवः।एवंविष्णोःसदाभिन्नामुक्ताब्रह्मादिकागणाः । एवंनियंताभगवा न्पूर्णसर्वगुणार्णवः । एकएवपरोविष्णुरनियम्यःसदोदितइत्यादिबृहच्छ्रुतिः । आर्तिर्दुःखंसमुद्दिष्टमनार्तोवि ष्णुरुच्यतइतिच । अतोन्यदार्तमित्येतस्माच्चजीवानांभेदःप्रसिद्धः । नहिजीवादन्यस्यार्तिर्युज्यते । अतोजी वेभ्योन्यश्चविष्णुरेव । तदन्येब्रह्मरुद्रादयःसर्वेजीवाएवेतिसिद्धं । प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्तापिपृथङ्नतु । उच्यतेनस्त्रियोयद्वत्रयस्त्रिंशत्सुभेदिताइतिच ॥ ॥ इत्युषस्तब्राह्मणं ॥ ५ । ४ ॥ ॥

यदेवसाक्षादितिपुनःप्रश्नोमुक्तानामपिभगवतोभेदोस्तीतिज्ञापयितुं । यदेवब्रह्मतदन्येब्रह्मादयोमुक्ताअपिय न्नैवभवंतिकदाचन।तमेवमेव्याचक्ष्वमुक्तजीववैलक्षण्येनसहेतिद्वितीयएवशब्दार्थः । सतुभगवान्स्वतएवाती ताशनायादिरतीतानागतवर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तुतंविदित्वातत्प्रसादादेवपश्चादत्येष्यंति एतंवैतमित्ये

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तादृशैर्गुणैःसाक्षादपरोक्षत्वजीवभेदादिभिर्युक्तमित्यर्थः भिक्षाचर्यंचरंतिमुक्ताअपिब्रह्मादयस्तस्मादेवपरमे
श्वराद्विप्लुडानंदमेवभिक्षंतोवर्तंते।ब्रह्माणनान्मुक्ताएवब्राह्मणशब्देनोच्यंते। नहिज्ञानादनंतरंसंन्यासस्यकर्त
व्यता।एषांतद्योग्यतातेषामपिज्ञानार्थत्वेनैवसंन्यासः। मुक्ताअपियंभिक्षंतेसोतिपूर्णमहानंदोभगवान्स्वतए
व।तदन्येब्रह्मादयोमुक्ताअपिततएवविप्लुडानंदभिक्षुकाइतिविशेषः। तथापितेषामेषणातीतत्वान्नदुःखं।पुत्र
स्यवित्तस्यचलोकार्थत्वाल्लोकैषणायामंतर्भावः। वित्तस्यापिप्रायःपुत्रार्थत्वात्पुत्रैषणायांलोकैषणायाअपिदुः
खस्वरूपत्वात्सापितेषांनास्त्येवेतिदर्शयितुमुभेह्येतेएषणेएवभवतइत्याह।उभेअपिदृष्टादृष्टविषयेएषणात्वादुः
खरूपेएवेत्यर्थः।पुत्रवित्तैषणेउभेअपिदृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभेएवेत्युक्तं। द्वितीयोब्राह्मणोब्रह्माणितुंयोग्यः। पां
डित्यमागमजज्ञानं। बाल्यंयुक्तिसहितं। बलयुक्तत्वात्। मौनमुपासनाजं। अमौनमपरोक्षज्ञानं। निर्विद्यनि
तरांप्राप्यलब्ध्वा। विद्लाभइतिधातोः। अथब्राह्मणोमुक्तोभवतीत्यर्थः। समुक्तोयेनकेनापिवर्तयन्नीदृशए
वभिक्षुकएव। नकदाचित्स्वतंत्रोभवति। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिचवक्ष्यति। मु
क्तविषयंचैतत्। अत्रपिताऽपिताभवतीत्यादितत्प्रस्तावेस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीतिभगवद्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चनं । तत्रैवमुक्तानामानंदतारतम्यंचोक्तं । सयोमनुष्याणांराद्धःसमृद्धोभवतीत्यादिना। श्रोत्रियत्वावृजिन
त्वाकामहतत्वानांमुक्तेष्वेवमुख्यत्वात् । यश्चश्रोत्रियइतिह्यभ्यासः । नह्यमुक्ताअवृजिनाअकामहतावा । न
चश्रुतिफलंसम्यक्प्राप्ताः । श्रुतिफलप्राप्तिर्हिश्रोत्रियत्वं । सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोब
हिरर्थभावाइतिभागवते।शरीरसंबंधिनांमोहादियुतत्वं ।मोहादियुतानांनश्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं
वा।वृजिनंव्रजनंदुःखंक्लेशोबाधेतिचोच्यतइत्यभिधानं । नचदेवादिपदाकामानामिंद्रादिपदाकामानांचक
श्चिद्विशेषोदृश्यते । अतोमुक्तविषयमेवैतत्।परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति। ब्रह्मेशानादिभि
र्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते । तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरे । मुक्तानांपरमागतिः । कृष्णोमुक्तैरिज्यते
वीतमोहैरित्यादिवचनैश्चभगवदनुग्राह्यत्वंतदानंदानवाप्तिश्चमुक्तानांदृश्यते।बह्वभ्यासात्तआत्मेतिमुक्तौजी
वेशयोर्भिदा । प्रधानतत्परत्वेनदृश्यतेत्यादरात्सदा । महातात्पर्ययोगाच्चसएवार्थोवगम्यते । तात्पर्यपरमं
विष्णोरत्युद्रेकेविशेषतः । सर्वश्रुतिस्मृतीनांचदृश्यतेन्यत्तदर्थतः । सचजीवेशयोर्भेदेसर्वोद्रेकोहियुज्यते ।
बह्वभ्यासस्तआत्मेतिश्रुतावादरतस्ततः । ममात्मेतिवचोयत्रविष्णोरपिचदृश्यते । देहस्यापिस्वरूपत्वज्ञापनं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्प्रयोजनं । नह्यप्रयोजकंवेदपदंवर्णोथवास्वरः । देहस्वरूपताविष्णोर्नममेतिपदंविना । सम्यक्ज्ञापयितुंश
क्याततस्तत्पदमिष्यते । ततस्तआत्मेतिवचोभेदाभावेनयुज्यते । भिक्षयाभक्षणंतस्मादानंदस्यततोवदत् ।
मुक्तानामेकदेशत्वंब्रह्मानंदव्यपेक्षया । विप्रुट्त्वंप्रतिबिंबत्वंश्रुतिषूक्तंहिसर्वशः । तथापिपूर्णानंदत्वममुक्ता
नांव्यपेक्षया । ब्रह्मादेस्तारतम्यंचमुक्तावेवसदातनं । दृष्टादृष्टेषणानाशान्निर्दुःखत्वंचसर्वदा । परब्रह्मत्ववचनं
मुक्तानांयत्रदृश्यते । जीवेषुब्रह्मशब्दोक्तेःपरत्वंतुविमुक्तितः । तत्परब्रह्मतातेषांबद्धजीवोच्चतामता । ततो
ब्रह्माणनेयोग्यःपांडित्यंप्राप्नुयात्परं । पांडित्यमागमज्ञत्वंबाल्यंयुक्तिसहायता । मौनंतूपासनासिद्धिरमौनं
भगवद्दृशिः । एतान्याप्यभवेन्मुक्तिर्मुक्तोवैभिक्षुकोभवेत् । नह्यन्यभिक्षितंविष्णुर्दद्यान्नियमतःक्वचित् । मुक्त
स्यभिक्षितंसर्वंदद्यान्नियमतोहरिः । अयोग्यभिक्षणंतेषांनकदाचित्तुयुज्यते । येनकेनापिनैतेषांभिक्षावृत्तिर्वि
नश्यति । प्रथमोब्राह्मणोमुक्तोद्वितीयोयोग्यउच्यते । अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तुतार्तीयेनोभयोर्ग्रहः।अतोमुक्ता
अमुक्ताश्चनस्वतंत्राःकदाचन । स्वतंत्रस्तुसएवैकोभगवान्पुरुषोत्तमइत्यादिब्रह्मतर्के । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्ष
रश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः। इत्यादिनाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भेदेनमहोत्कर्षेपरमतात्पर्यंसर्वशास्त्राणामाह ॥ ॥ इतिकहोळब्राह्मणं ॥ ५ । ५ ॥ ॥
मुक्तानांतारतम्यंहिगार्गिब्राह्मणेनोच्यते। लोकाइतिमुक्तानामानंदानुभवाःस्वरूपभूताः। अप्सुवायाविति
स्वरूपस्यैवप्रस्तुतत्वात् । अनतिप्रश्न्यांवैदेवतामतिपृच्छसीतिदेवतास्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वाच्च।नचोप
रितनलोकेष्वधस्तनलोकाआश्रिताः। नचवायुर्गंधर्वलोकाश्रितः । वाय्वाश्रयत्वश्रुतेःसर्वलोकानां । वायु
नाहिसर्वेलोकानेनीयंतइत्यादिना। सप्तस्कंधगतोलोकान्योबिभर्तिमहाबलइतिहरिवंशेषु। नचानतिप्रश्नत्वं
लोकमात्रस्यास्ति। अधस्तनेषुचोपरितनालोकास्तिष्ठंति। नचमरुतामेकोपिगंधर्वलोकादवरोविद्यते । उक्तं
च। आपिबंत्यखिलान्भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः। मुक्तास्तेषांवायुसुतश्चक्रोनामव्यपाश्रयः । मुक्तस्तस्यच
मुक्तस्तुमरुद्गंधर्वनामवान् । सुतोवायोस्तत्सुखानांमौक्तानामंतरिक्षगः । मरुतामेकएवासावंतरिक्षस्तुवायु
जः।तत्सुखानांतुमौक्तानामानंदाःसूर्यरूपकाः। सौराणांचापिमौक्तानामानंदाश्चंद्ररूपकाः। आह्लादनाच्चंद्र
नामादेवोसावनिरुद्धकः । सएवचंद्रमाविश्यस्थितस्तन्नामकोपिसः । अनिरुद्धसुखानांचमौक्तानामिंद्रआ
श्रयः। नक्षत्रनामवानिंद्रोनैवान्यःक्षत्रियोस्यहि। विद्यतेत्रिषुलोकेषुब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः। आनंदानांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

थेंद्राणांमौक्तानांदेवआश्रयः । देवेतिलिंगनामस्याल्लिंगात्मारुद्रउच्यते । इंद्राश्रयःशिवस्यापिसुखानांमुक्ति
गामिनां । शिवोहीश्वरनामास्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती । इंद्रेत्युक्तातत्सुखानांब्रह्माऽऽधिर्मुक्तिगामिनां । तत्सु
खानांपरंब्रह्ममुक्तिगानांपराश्रयः । एवमेवचसंसारेबिंबत्वादुत्तरोत्तरं । नपरब्रह्मणःकश्चिदाश्रयःस्वाश्रयंय
तः । तस्याश्रयोस्तिवेत्येवंपृच्छतोपिशिरःसदा । भिद्यतेपर्वतैरंधेतमसिस्थस्यदैवतैः ।तस्माद्ब्रह्मपरंनित्यंज्ञेयं
पूर्णमनाश्रयमितिब्रह्मांडे । रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः ।ब्रह्मामामाश्रितोनित्यंनाहंकंचिदुपाश्रि
तइतिभारते।अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यादेश्च । संसाराल्लुप्तानांमुक्तानांकानिसुखानिलोकाःरोचमा
नानिकानिलोकाः । लीनंसुखंकइत्युक्तंकंनामक्षीयतेत्रयत् ॥ ॥ इतिगार्गिब्राह्मणं ॥ ५ । ६ ॥
पुनस्तस्यैवसर्वनियंतृत्वमुच्यते । योंतरोयमयतीतिद्वितीयोयशब्दोविष्णुशब्दपर्यायः । अकयप्रविसंभूमस
खहाविष्णुवाचकाः । एकाक्षराअइत्येषनिर्दोषत्वाज्जनार्दनः।आनंदत्वात्कइत्युक्तःपूर्णत्वाद्यइतीर्यतइत्यादि
शब्दनिर्णये । इतिस्वप्रतिज्ञातप्रकारेण । ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानांकर्तृवेदनात् । लोकविद्देवविच्चासौदेवा
नांदेववेदनात् । वेदार्थवेदनाच्चैववेदविद्भूतवित्तथा । तन्नियंतृपरिज्ञानादात्मविच्चाप्तवेदनात् । सर्ववित्सर्वसा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रज्ञोयोवेदपुरुषोत्तमं। देशाधिष्ठातृविज्ञानाद्देशज्ञइतिचोच्यते। यथातद्धरेर्ज्ञानात्सर्वज्ञइतिवैदिकमितिब्रह्म
तर्के। स्यूतंजगदिदंयस्मिन्सूत्रंवायुरसौस्मृतः। तंचापियमयेद्यस्मादंतर्यामीहरिःस्मृतः। पृथिव्याद्यादेवता
स्तुदेहवद्यद्वशत्वतः। शरीरमितिचोच्यंतेयस्यविष्णोर्महात्मनः। अंतस्थोदेवतानांचनविदुर्यंचदेवताः। प्र
विष्टत्वाद्देवतास्थःसोंतरःस्ववशत्वतः।बाह्यापेक्षांविनायस्तुरमतेसोंतरःस्मृतः। अतिप्रियत्वाच्चहरेरंतरत्वमु
दाहृतं। जीवानांस्वप्रियत्वंचविष्णुनानियतंयतः। तस्यप्रियत्वंनान्येनदेवस्यनियतंक्वचित्। स्वतंत्रःसन्नियं
तासावंतर्यामीततःस्मृतः। देवतानांस्वभावोपिस्वरूपमपिसर्वदा। तदधीनंयतोयामीवासुदेवःप्रकीर्तितः।
स्वभावसत्तादातृत्वंयंतृत्वमितिकथ्यतइतिब्रह्मतर्के। अधिभूतंसर्वजीवाअध्यात्मंतच्छरीरगाः। देवतास्ताः
स्वलोकस्थाअधिदैवाभिधामताः।लोकाभिमानिन्यस्ताएवाधिलोकाइतीरिताः।यज्ञाभिमानिनोदेवाअधिय
ज्ञाइतिस्मृताइतिच।भवनाधिकारेस्थितत्वादधिभूतं। पृथुंनारायणंवातिसमादायैवपक्षिराट्। अतःसपृथि
वीयुक्तस्त्वंतरिक्षंहरःस्मृतः।स्वांतर्गतंयतःसर्वमिच्छयाक्षपयेदसौ।द्यौर्नामदेवीविद्युत्स्यात्साक्षादेवसरस्वती।
द्योतनात्सर्ववस्तूनांतमोदुर्गाप्रकीर्तिता। यतःसंग्लपयेत्सर्वांस्तेजश्रीःपरिकीर्तिता।आकाशोविघ्नउद्दिष्टःका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शतेहिपृथूदरः । आपोवरुणउद्दिष्टोयदेतत्पालयत्यसौ । आत्माविज्ञानमितितुसर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवो
क्तस्त्विमेसर्वेप्यनुक्तायाश्चदेवताः । येचजीवाःपरेसर्वेनियताविष्णुनैवहि । जीवानांनियमेऽजीवंकिमुवाच्य
मितिश्रुतिः । पृथक्तन्नियमंनैषावक्तिसिद्धत्वतःस्वतः । सएवसर्ववेत्ताहिपरमात्परमोहरिः । नान्योवेत्तास्व
तंत्रोस्तिजीवाःसर्वेहिदुःखिनः । यदिस्वतंत्रानैवैतेदुःखिनःस्युःकदाचन । अतआर्तिमतामार्तिदातामुक्तिप्र
दश्चसः । भगवान्परमोविष्णुःस्वतंत्रःसर्वदैकराडित्यादिमहामीमांसायां ॥ इत्यंतर्यामिब्राह्मणं ॥ ५ । ७ ॥
पूर्वंगार्ग्यंजीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वंसर्वेषांभगवदाश्रयत्वंचश्रुतं । नतुमूलप्रकृतेराधारत्वमाधेयत्वंवा।अतः
पुनःपृच्छति । विजिगीषुकथात्वाद्ब्राह्मणानुज्ञया । स्वभर्तुर्विद्याबलंजानंत्यपियुष्माकमयंजेतुंनशक्यइतिज्ञा
पयित्वातेषामुपकारार्थंचपप्रच्छ । नचयुक्त्यापूर्वमुपरता।भार्यात्वाद्भगवतोन्याधारत्वंनाशंक्यमित्युक्तेभीत्यै
वोपरता । भगवतोन्याधारत्वंचसर्वाधारमूलप्रकृतेरपिभगवानेवाधारइत्युक्तयुक्तितएवनिवारितंभवति।ना
न्यदतोस्तिद्रष्ट्रित्यादियुक्तिभिश्च । अस्थूलत्वादियुक्तिभिश्च । वादोजल्पोवितंडेतित्रिविधाविदुषांकथा।केव
लंतत्त्वविज्ञानमुद्दिश्यगुरुशिष्ययोः । अन्ययोर्वाबहूनांवानिर्दुष्टमनसांकथा।वादइत्युच्यतेसद्भिर्जयस्तत्रार्थि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोभवेत्। विजयेशिष्यतान्येषांपूजाचजयिनःसदा। पुनश्चसंशयोयत्स्यात्तेषांतस्यापिवारणं। कर्तव्यंजयि
नानित्यमशक्तस्यस्वतोधिकात्। अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदासब्रह्मचारिणः। पृष्टेनप्रथमंमानंवक्तव्यंवादिना
शुभं। वेदाःसर्वेशुभंमानंसेतिहासपुराणकाः।सपंचरात्रमीमांसाःस्मृतयश्चाप्यनंतरं। तदन्यदशुभंप्रोक्तंनप्र
योज्यंकथासुच। मिश्रमक्षानुमानेतुग्राह्येशब्दार्थनिर्णये। अदुष्टमिंद्रियंत्वक्षमुपपत्तिस्तथानुमा। अनुमैवत्व
भावाख्योह्यर्थापत्त्युपमेतथा। उपपत्तिभेदायत्तेपिवाक्यमेवागमःशुभं। तत्त्वनिर्णयवैलोम्यंसंवादोवाविरोधि
ते। पराजयइतिप्रोक्तःसमःसर्वकथासुच। तत्त्वनिर्णयवैलोम्येदंड्योवादकथास्वपि। गुरुणैवत्ववश्यानांरा
जादंडंप्रयोजयेत्। गुरुदंडस्तुवाचास्याद्राजदंडोर्थदेहतः। गुरुदंडोप्यर्थतःस्यात्संवादेव्रततोपिच।राजदंडोब
लाच्चस्याद्दोषस्यगुरुलाघवात्। संवादेदंड्यतानास्तिजल्पादौचकथंचन। तत्त्वविप्लवकर्तारंसंसत्सुचपराजि
तं। छित्त्वाजिह्वांचकाकांकंराजाराज्याद्विवासयेत्।अन्यसाम्यमभेदोवानीचतावाकुतश्चन। विष्णोःश्रीपूर्व
काणांचव्यत्यासोगुणदोषतः। तद्भक्तेरन्यधर्मत्वंपंचैतेतत्त्वविप्लवाः। तत्त्वविप्लावकंशूद्रंवैश्यंक्षत्रियमेववा। ह
न्यादेवाविचारेणविप्रजिह्वांतथोद्धरेत्। स्वसिद्धांतेप्रमाणंचपरसिद्धांतदूषणं। वक्तव्यमुभयंवादेजल्पेचेतिस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तांमतं । अवाक्यदूषणंतर्कादागमादेवसाधनं । वाक्यतात्पर्यविज्ञस्यैमानमन्यन्नचान्यथा । सतोरेवयदास्प
र्धागुणतोर्थार्थमेववा । तदाजल्पःसमुद्दिष्टस्तत्रविद्यांपरीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वाहिसत्कथाजल्पउच्यते । स
र्वज्ञावैष्णवाःपंचसप्तवोभयसंमताः । अधिकावायथालब्धाःप्राश्निकास्तुपरीक्षकाः । उभयोःप्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्नि
काइतिकीर्तिताः । तदभावेगुणोद्रेकंदर्शयेतांपृथग्जने ।विद्यासाम्येकथाकार्याह्यन्यथैकपराजयः।विद्योनो
दंड्यएकस्याद्यदिनोच्चस्यशिष्यतां । व्रजेत्पश्चाद्यथावादएवंजल्पःप्रकीर्तितः । अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादेप्रश्नोज
येपितु । नजल्पेतुपुनःप्रश्नःसभ्यानुज्ञांविनाभवेत् । स्पर्धासतांवितंडास्यात्तत्त्वविप्लावकैर्यदा । मूलपक्षग्रहापे
तावितंडाकविभिर्मता । सतामेववितंडास्यादसतांजल्पएवतु । एवंजल्पोवितंडेतिह्युभयोःसहिताकथा।अप्र
काश्यःस्वपक्षोहिपाषंडानांयतस्ततः । अग्रहेणैवपक्षस्यतर्कागमबलेनतु । दूषयेदेवपाषंडांस्तत्त्वविप्लावकान्स
दा । तत्पक्षाणांनिषेध्यत्वात्तेषांपक्षग्रहोभवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविप्लवएवतु । बौद्धादीनांयतःस
र्वेतत्त्वविप्लावकास्तथा । सर्वनास्तिकवादीवास्वमनीषामतोपिवा । तस्यापिपक्षंसंश्रित्यदूषयेद्वाक्ययुक्तितः।
यस्यनैवागमोमानंतंब्रूयादागमाश्रयः।धर्मार्थोथवृथैवायंतवपक्षस्यसंग्रहः।धर्मार्थश्चेन्नधर्मोहिशक्योद्रष्टुंविना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गमात्। यथानुमीयतेहिसापापहेतुस्तथैवहि । धर्महेतुत्वमप्यस्याअनुमातुंसुशक्यते।वृथापक्षंवृथाहन्याद्यदि कश्चित्किमुत्तरं। इत्यशक्तौसतांसर्वेसंभूयापिनिवारणं। कुर्युरेवासतांसंतस्तत्त्वविप्लाविनांजये । येषांविष्णोः समंकिंचिदधिकंवानतुक्वचित्। क्षराक्षराभ्यांभिन्नंचविष्णुंपश्यंतियेसदा। तारतम्यविदःसर्वजीवानांप्रकृतेर पि । भगवद्धर्मिणोनित्यंतेसंतःपरिकीर्तिताः। पराजितेष्वसत्सूक्तंराजादंडंप्रपातयेत्। जितेषुसत्स्वसद्भिस्तु राजोदासीनतांव्रजेन्। यावदेषांविजेतास्यादथदंडंनिपातयेदित्यादिब्रह्मतर्के ॥७॥ बाणस्त्वयोमयःप्रोक्तः शरोनाम्नोस्यकीर्तितइत्यभिधानं । कर्मारस्तुतदाबाणंतीक्ष्णमंजलिकाभिधं । संदधानःशरेयांतंराजानंनद ददर्शहेतिपाञ्चे ॥ २॥ दीप्तेराकाशशब्दोक्ताश्रीर्हिसर्वाश्रयामता । तदाश्रयःपरोविष्णुःसोस्थूलादिगुणोम तइतिस्कांदे। पुनःप्रश्नःसर्वाधाराप्रकृतिरित्यनुपचरितत्वेनावधारणार्थं । आकाशएवेत्यवधारणात् । पुनरु क्तिःशब्ददोषोन्यूनाधिक्यादिकंतथा। नजिगीषुकथायांचकारणंस्यात्पराजये । क्वचिद्विद्याधिकस्यापिस्ख लनंसंभवेद्यतः। तत्त्वनिर्णयवैलोम्यंविलंबोवामुहूर्ततः । विद्यादौर्बल्यहेतुःस्यादतस्तस्मिन्पराजयइतिब्रह्मां डे। अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनिनिग्रहः ॥ ७ ॥ प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः । अ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थूलादिरितिप्रोक्तोनैवस्थौल्याद्यभावतः । अनावृतेस्तमोनास्यस्वातंत्र्यान्नाद्यतेक्वचित् ॥८॥ द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमीकेशौसूर्यविधूमतौ । दीप्तेःपृथुत्वाज्ज्ञानाच्चतथाह्लादविधेरपि । तदाधारोहरिर्नित्यंस्वातंत्र्येणप्रशासकः । आधारत्वंश्रियोयच्चतच्चविष्णोःप्रशासनात् । तद्वशान्नस्वतंत्रत्वंसस्वतंत्रोहरिःसदेतिमहामीमांसायां ॥ ९–११ ॥ नतस्यप्राकृतामूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा । नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतोविभुरिति वाराहे । आदित्यवर्णंतमसस्तुपारइत्यादेश्च । नसत्तन्नासदुच्यते । अदुःखमसुखंसमं । नप्रज्ञंनाप्रज्ञमित्यादिच ॥ ८ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणं ॥ ५ । ८ ॥ ॥ ॥

येयेऽवराःसुरास्तेतुपरेषांमहिमात्मकाः । महीत्युक्तंहिमाहात्म्यंमहिमानोहितन्मिताः । एवंहिमहिमाशब्दस्तद्वशत्वंवदत्ययं।यत्रमाहात्म्यवाचीस्यान्महत्त्वंमहिमातदा।त्रयस्त्रिंशत्सुराणांहिपरिवारास्ततःपरे । षण्णामेते त्रयाणांतेतेद्वयोःसाधिकस्यतौ।एकस्यसोपिक्रमतःपराधीनस्वरूपिणः । पराधीनबलाश्चैवपराधीनप्रवृत्तयः। एकएवस्वतंत्रोसौभगवान्पुरुषोत्तमः ॥२॥अग्रंविष्णुंनयेद्यस्मात्सुपर्णोग्निरुदाहृतः। प्रथितंहरिमादायवातीति प्रथिवःस्मृतः।तद्भार्यापृथिवीनामयत्तदिच्छानुसारिणी। सर्वज्ञत्वात्तथायुष्ट्वात्सूत्रात्मावायुरुच्यते। श्रद्धानामै

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वतपत्नीसर्वस्यांतर्निरीक्षणात्। अंतरिक्षमितिप्रोक्तादेवेभ्योधिकवीक्षणात्। आदिकालस्थितोयस्मादादित्यस्तुसदाशिवः। द्यौरुमाचसमुद्दिष्टावायूपाद्योतिकायतः। तएतेसर्वदेवेभ्योविशिष्टास्तद्वशाःपरे। नक्षत्रमिंद्रउद्दिष्टश्चंद्रःकामउदाहृतः। अत्राणात्सूर्यचंद्राद्यैराह्लादाच्चैवहेतुतः। वासयंतिजगद्यस्मादेतेष्टौवसवःस्मृताः। ज्ञानादिषड्गुणाःषट्सुतदन्येभ्योधिकायतः। वसुष्वपितएवोच्चावींद्राद्याःपूर्वकीर्तिताः ॥३॥ प्राणाद्यावायुपुत्रास्तुदशबुद्ध्यभिमानवान्। बृहस्पतिरितिह्येतेरुद्राइत्येवकीर्तिताः ॥४॥ मासाभिमानिनोयेतुयमचंद्रयुताद्विषट्। धात्रर्यमाद्याआदित्याइंद्राविष्णूविनैवतु ॥५॥ स्तनयित्नोरभीमानीवायुजास्त्विंद्रउच्यते। सएववज्रइंद्रस्यसोशनिश्चाशनादरेः। यज्ञोनामेंद्रपुत्रोयोजयंतइतिचोच्यते। सएवपशुमानित्वात्पशवश्चेतिकथ्यते ॥६॥ एवंप्राधान्यतोदेवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः। दक्षाग्निप्रमुखाःसर्वेप्राणाएवहिवायुजाः। रुद्राअपितदावेशात्पृथङ्नोदीरिताइह। कामएवानुविष्टत्वादनिरुद्धश्चनोदितः। मन्वावेशादिंद्रजस्तुसंख्यायामनुवेशितः। अश्विनौनिर्ऋतिश्चैवकुबेरश्चविनायकः। अर्यम्णंशादिचतृषुविशेषावेशसंयुताः। अत्रोक्ताअपिपृथिव्याद्याअंतर्यामिब्राह्मणेभवंति ॥७॥ षट्सुप्रधानास्तिस्रोहिवायुवींद्रमहेश्वराः। स्वभार्याणां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वाश्रयत्वात्तेलोकाज्ञानरूपतः । पदैक्याद्ब्रह्मवाय्वोस्तुपदसाम्याच्छिवस्यच । शेषस्यापितुनैवोक्तिःपृथक्
॥७॥ श्रद्धाचमारुतः । द्वौदेवाविहसंप्रोक्तावन्नंश्रद्धाप्रकीर्तिता । अतीतत्वाद्देवताभ्योनेतृत्वाच्चान्नमुच्यते ।
श्रद्धेतिवायोःपत्नीसा ॥ ८ ॥ प्राणोवैविष्णुरुत्तमः । णेत्येवानंदउद्दिष्टआसमंतात्प्रकृष्टतः । प्राणोहिभगवा
न्विष्णुरध्यर्धोवायुरुच्यते । अध्यर्धाहिगुणानित्यंवायोरध्यर्धएवतत् । नचैकत्वंभवेद्वायोस्तद्विशिष्टोयतोह
रिः । नचद्वितीयतातस्मिन्प्रीतिरभ्यधिकाहरेः । तेनाध्यर्धगुणोयस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात् । नचाशक्यंन
चाप्राप्यमतोध्यर्धइतीरितः । अत्यंतरंगंयत्तस्मान्नहरेःपृथगीरिता । श्रीःस्वरूपविभेदेपिसर्वोत्कृष्टापिनित्य
शः । तस्याअपिपरोविष्णुर्गुणैःसर्वैरदोषवान् । एकइत्युच्यतेनित्यंयस्मान्नान्यस्तथाविधः । तत्परोवागुणो
द्रेकेब्रह्मासौगुणपूर्तितः । तथात्वेनयतोनित्यमविकारेणयातिहि । त्यदित्युक्तस्ततोविष्णुःसर्वदेवेश्वरेश्वरइ
तिमहामीमांसायां ॥ ९ ॥ शारीरोमनुरुद्दिष्टःकामःप्रद्युम्नउच्यते । आदित्यस्थस्तथारुद्रःश्रोत्रश्चंद्रउदाहृतः ।
छायामयस्तुनिर्ऋतिरादर्शेसूर्यएवच । पर्जन्यस्त्वप्सुपुरुषःशक्रःपुत्राभिमानवान् । अमृतंवायुरुद्दिष्टःस्त्रियः
श्रीर्गीरुमातथा । सत्यंब्रह्मासमुद्दिष्टोगरुत्मच्छेषकादिशः । आदेशनाद्दिशःप्रोक्तामृत्युर्यमउदाहृतः । अंत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्गतेनरूपेणवायुरेवत्वसुःस्मृतः । पालकेनस्वरूपेणब्रह्मैवात्रप्रजापतिः । प्रकाशस्त्वांतरोज्योतिर्लोकोबाह्य इतीर्यते । मनःस्थितामनोनाम्नीबोधरूपत्वतोरमा । सैवाग्निस्थाऽदनान्नित्यमग्निरित्येवगीयते । हृदयंबुद्धिसंस्थासात्वयनंहृदियत्ततः । चक्षुःसादृष्टिहेतुत्वादृष्टानांलोकएवसेतिच । बुद्धिवृत्त्यपेक्षयाबहिःप्रकाशहेतुत्वमपिदेव्यानविरुध्यते । इमएवत्रयोलोकाइतिपूर्वोक्तानांदेवानामनुक्तौकथंलोकमात्रेसर्वदेवानामंतर्भावः । उक्तांगीकारेऽनंतर्भावःकथं । कथंचाग्न्यादिषु । नचावासमात्रमत्रविवक्षितं । प्रतिशरीरमपिसर्वदेवानामावासान्नलोकादीनांविशेषः । सामर्थ्याधिक्यंचात्रविवक्षितं । एतेषुहीदंसर्वंषडिति । यदस्मिन्निदंसर्वमध्याप्नोत्सब्रह्मत्यंदित्याचक्षते । महिमानएवैषामित्यादिषुषड्गुणोद्रेकादीनामुक्तेः । अंतर्भावस्यचमहिमकारणकत्वोक्तेः । इदंसर्वंगुणषट्कंपूर्णंगुणषट्कमित्यर्थः । इदंशब्दोविवक्षितत्वादयंभगवानितिवत् । एवमेवेदंसर्वममध्याप्नोदितिच । गुणाधिक्येनतदधीनत्वेविवक्षितेनिवासत्वादिकमंतर्भवति । उत्तमानामधिकव्याप्त्यादेः । नतुनिवासत्वादौगुणाधिक्यादिकं । कथंचतन्महिमत्वेनांतर्भावमुक्तानिवासत्वमात्रेणांतर्भावउच्यते । कथंचान्यथाकामादीनांप्रसिद्धमहिमानांस्त्रीमात्रादिकंदेवतोच्यते । प्रसिद्धंचैतत् । आत्मादेवानांभुवनस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गर्भः । आत्मातेवातः । इंद्रोवैदेवानामोजिष्ठः । ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूव । अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणः । तमेतासप्ताक्षितयउपतिष्ठंते । तद्याइमाअक्षँल्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तोयच्छुक्लंतेनेंद्रः । अश्वमेधःक्रतुश्रेष्ठोज्योतिःश्रेष्ठोदिवाकरः । ब्राह्मणोद्विपदांश्रेष्ठोदेवश्रेष्ठश्चमारुतः । वायुर्भीमोभीमनादोमहौजास्सर्वेषांचप्राणिनांप्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनांदेहपातेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः । क्रतुंसचंतमारुतस्य वेधसः । वायोरात्मानंकंवयोनिचिक्युः । आत्मतएषप्राणोजायते । योवायौतिष्ठन् । देवानांदेवतावायुर्वायोर्देवोजनार्दनः । सप्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां । एतस्माज्जायतेप्राणः । रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मामामाश्रितोनित्यंनाहंकंचिदुपाश्रितइत्यादिषुसर्वत्र । श्रियःप्रसादंसकुशेशयेशयःश्रितःसचिंत्यःप्रशशंसशौरिमित्यादिच ॥ १०–१७ ॥ दिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइतियाज्ञवल्क्यवचनं । सर्वप्रतिष्ठात्वेनब्रह्मणोपिज्ञानंभवतीतिकिंब्रह्मविद्वानित्यस्यचोत्तरं ॥१९॥ यदिदिशोवेत्थतर्हिकिंदेवतोस्यां । आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामास्वायंभुवोमनुः । चक्षुस्थोदृष्टिशक्तीशोरूपात्मेंद्रस्तदाश्रयः । बुद्धितत्त्वात्मिकोमाचशक्रस्यापिसमाश्रयः ॥ २० ॥ एवंयमस्याश्रयश्चयज्ञमान्यनिरुद्धकः । दक्षिणामानिनीदेवीरतिरेवतदाश्रयः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रद्धारूपःसदाकामस्तस्याअपिसमाश्रयः । हृदयात्मिक्युमातस्यकामस्यापिसमाश्रयः ॥ २१ ॥ अब्देवतास
दाचंद्रोवरुणस्यसमाश्रयः । रेतआत्मासुरगुरुःसोमस्यापिसमाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयःस्यात्तस्यैवतुदिगी
शितुः ॥२२॥ सोमस्यदीक्षारूपातुशतरूपासमाश्रयः । तस्याःसत्यात्मकोदेवोमनुरेवसमाश्रयः । तस्याप्युमै
वाश्रयःस्यात्स्रष्टृरूपस्यनित्यदा ॥२३॥ मध्यदिक्स्वामिनोग्नेश्चस्वाधारोवाग्बृहस्पतिः । तस्याप्युमैवहृदयरू
पानित्यंसमाश्रयः ॥२४॥ तस्याःसमाश्रयोरुद्रस्त्वमहंचेतिरूपवान् । अहंकारात्मकोनित्यमात्मोमापरिकीर्ति
ता । बुद्ध्यात्मनैवाततत्वाद्यद्यस्यानाश्रयोहरः । तदाबोधात्मिकाशक्तिर्नास्यादेहाभिरक्षणे । अरक्षितान्मा
नुषादीन्श्वानोवाऽप्युर्वयांसिवा ॥२५॥ शिवस्यचतथोमायाःप्राणात्माशेषआश्रयः । शेषस्यापानरूपासाभा
रत्येवव्यपाश्रयः । तस्याव्यानाभिधोवायुर्विशिष्टानोयतोहिसः । उन्नेतृत्वादुदानाख्यातस्यश्रीराश्रयःसदा ।
समानाख्योहरिस्तस्याःसहैवह्यानयत्यसौ । स्वावरस्यानकास्त्वन्येसर्वेषांचेष्टकोहिसः । सएषभगवान्नैवंश्रीव
दन्याश्रयोहरिः । नचब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवासौबद्धवत्क्वचित् । नचमुक्तवदीशेशःकुतएवजडोपमः । अग्राह्यो
शीर्यसंगोसावसितश्चनरिष्यति । नहिसर्वात्मनाक्वापिकेनचिज्ज्ञायतेक्वचित् । स्वल्पोपिशीर्यतेनैवकारणा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्कार्यतोपिवा । नलिप्यतेजगन्नाथःक्वचिद्दोषेणकेनचित् । भूतपूर्वोभविष्योवाबंधोनास्यकुतश्चन । नचना
शोभवेत्क्वापिननशिष्यतिचक्वचित् । अन्यत्सर्वंगृहीतंहितेनज्ञानादिनासदा । अशीर्यत्वादयोन्येषांसर्वेषांत
त्प्रसादतः । अतस्तस्यातिवैषम्यान्नेतिनेत्याहतंश्रुतिरित्यादिच । तद्गुणानांसुपूर्णानांविप्रुङ्कंप्रतिविंबितं। श्री
र्भुंक्तेतद्गुणान्ब्रह्मातस्यरुद्रादयोपिचेत्यादिच । अहर्ज्ञानमस्यलीनमित्यहर्लीकएवाहल्लिकः । अज्ञेत्याक्षिपति ।
नहिगृह्यतइत्यादिनाग्रहणशीरणादिषुसर्वप्रमाणाभावंदर्शयति । नेतिनेत्यादिरूपेणविज्ञापितगुणोपितु । वि
शेषापेक्षयापृष्टोनशाकल्योविवेदतमितिब्रह्मांडे । तदपेक्षांविनैवासौनिर्गत्यपुरुषोत्तमः । वहत्येवानिशंसर्वं
निरूढंतेनतज्जगत् । प्रतिप्रतिस्थितोरूपैर्यस्माद्धत्तेहरिःसदा । अतःप्रत्यूह्यतेतेनव्यक्ताव्यक्तमिदंजगदितिब्र
ह्मतर्के । नविनोपनिषद्भिःसज्ञेयःकेनापिकस्यचित् । अतऔपनिषत्कंतंप्राहुर्विष्णुंसनातनमितिच ॥ २६ ॥
प्रश्नोवादेचजल्पादौकर्तव्यःप्रतिवादिना । तदुक्तिमात्रेप्रामाण्यंयदिनास्यागमांतरं । अपेक्षितंयदाशंकादर्श
नीयस्तदागमः । निःशंकत्वेनयोवक्ताप्रश्नानामुत्तरंसदा । आनुकूल्येनागमानांनाशंक्यंतद्वचःक्वचित् । दश
तालोदशमुखोललाटत्रिंशकस्तथा । सार्धोन्नतश्चैवपुनःपर्यग्दशशिरास्तथा । पंचोराःसप्तपादोयोनाशंक्यंत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वचःक्वचित्। नवांगुलमुखोयस्तुगलेचचतुरंगुलः।चतुर्विंशांगुलतनुस्तद्वाक्यंदेवपूजितं । प्राधान्याल्लक्षणोपे
तोदुर्लक्षणयुतोप्यिसन्। तस्यापिवाक्यंमानंस्यात्किमुसर्वयुतस्यतु।प्रायोदेवाश्चऋषयोनसर्वशुभलक्षणाः। ऋ
तेविष्णुंसुरश्रेष्ठंब्रह्माणंवाप्यनंतरं। यस्मान्नविदुषांवाक्यमाशंक्यंकेनचित्क्वचित्। तस्माद्देदेषुसर्वेषुकथाःप्रश्नो
त्तरात्मिकाः। नप्रमाणांतरंतत्रपृच्छंतिघटनांविना । एतस्मादाश्वलाद्याश्चपप्रच्छुर्नैवकुत्रचित्। आगमंयाज्ञ
वल्क्योक्तेरन्यंतंमिथिलोपिचेतिब्रह्मतर्के । यश्छिन्नविचिकित्सस्तुच्छिनत्त्यपिचसंशयान्। तस्यपर्येषणंकु
र्यात्प्रतीच्छन्नोतदक्षिणामितिचभारते। षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः । दशतालश्चतुर्हस्तःसदेवैरपि
पूज्यतइतिवायुप्रोक्ते । अतएवचसर्वागमेषुप्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते॥७॥यथावनस्पतौवृक्षइत्ययंश
ब्दोऽमृषातथैवपुरुषेपुरुषशब्दोविद्यमानएव। सचनित्यत्वेसंभवति । पुरुकालेपिसन्पुरुषइति । स्नावमध्येय
त्स्थिरंविद्यतेस्थिसल्लीनंतद्दारुसंश्लिष्टपाशवत् । वृक्षोमूलाद्रोहतीत्यंगीकारमात्रं । यत्समूलमावृहेयुरितित
स्यापिदूषणात्। अन्यस्यरेतसोजननमपिजीवतःपुरुषांतरस्याभावे । प्रलयेतुसर्वप्रलयात्कस्मादुत्पत्तिः। तत्पृ
ष्टंसर्ववक्तुमशक्तत्वात्पुरुषस्यपुनरुत्पत्तौकारणंभगवंतंजानंतोपितूष्णीमृषयोबभूवुः । पुरुषनामकत्वान्नित्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यजीवस्ययावन्मुक्तिपुनरुत्पत्त्याभवितव्यंनशरीरेणसहनाशः । तस्यचस्वोत्पत्तावस्वातंत्र्यादन्येनोत्पादके नभाव्यं । कोसाविति प्रश्नाशयः । तेषुतूष्णींभूतेषुस्वयमेवपरिहरतिविज्ञानमानंदंब्रह्मेति । तस्याप्यन्यउत्पा दकइत्याशंकामाभूदितिजातएवनजायतइत्याह । पुरुषांतरापेक्षयापुनःशब्दोनतुक्रियाभ्यासापेक्षया । एकएवहरिर्बंधुःपुनरन्योनविद्यतइतिवत् । रातिरिष्टः । तिष्ठमानस्यतद्विदःपरायणं । विजित्यसर्वान्पप्रच्छ याज्ञवल्क्यःपुनर्मुनीन् । यथावनस्पतौवृक्षशब्दएवंयथार्थतः । पुरुषेपिहितच्छब्दोनित्यत्वादेवयुज्यते । त स्मान्नास्यशरीरेणनाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भवितानित्यंकुतस्तदितिचोच्यतां । रेतसोजननंयाव त्प्रलयस्तावदेवहि । निर्मूलस्यचवृक्षस्यप्रलयेपुरुषस्यच । पुनरुत्पादकोयस्तंवदंतुममकृत्स्नशः । धानाजात इवायंहिदृश्यतेविदुषांतरुः । अस्वातंत्र्यात्तुविदुषांनैवतत्कारणंभवेत् । अंजसाप्रेत्यसंभूतिकारणंतद्वदंतुनः । प्रेत्यसंभूतिकर्ताहिस्वतंत्रोघटतेयतः । इतिपृष्टास्तुमुनयोनवक्तुंशेकुरंजसा । तद्वेत्तारोपितत्प्रश्ननिर्मूलनबलो ज्झिताः । अधार्ष्ट्यात्तत्प्रभावेनधर्षितानाशकन्यदा । स्वयमेवतदोवाचयाज्ञवल्क्योमहामुनिः । पूर्णानंदो हरिर्नान्यःकारणंसृज्यसर्जने । नैवास्यजनकःकश्चिन्नित्यजातोह्यसौहरिः । सप्रियःसर्वदातृणांज्ञानिनांपरम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रियः । येतुतद्भावितानित्यंतेषामेषपरायणमितिनारायणीये ॥ २८ ॥ इतिशाकल्यब्राह्मणं ॥ ५ । ९ ॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥
अणुर्भगवांस्तद्विषयान्निर्णयान्वक्तुंवा॥१॥प्रतिष्ठाप्रतिमाप्रोक्ताप्रतिरूपेणसंस्थितेः।प्रतिमाधिकसादृश्यान्मु
ख्याविष्णोःसदारमा। दीप्तत्वादासमंतात्साचाकाशइतिगीयते। प्रत्येकंविष्णुरूपाणामन्यदायतनंपृथगित्य
ध्यात्मे।प्रतिमानमवस्थानंरहस्यंनामसार्थकं।चतुष्टयंयदाज्ञातंसम्यग्विद्याफलंतदेतिच।काप्रज्ञतावागेवेत्यादे
र्धर्मधर्म्यभेदः।अमिताक्षरंपंचरात्रंविद्येत्याहुर्मनीषिणः।मिताक्षरंश्लोकवाच्यमुभयंवेदईर्यतइतिब्रह्मांडे। सूत्रं
तुब्रह्मसूत्राख्यंमहामीमांसिकातथा।तथासांकर्षणंसूत्रंब्रह्मतर्कादयस्तथा।प्रकाशिकानिर्णयश्चतत्त्वनिर्णयए
वच। व्याख्येतिकथिताःसर्वाःस्वयंभगवताकृताः। बृहत्तर्कादयःसर्वाअनुव्याख्याःप्रकीर्तिताइतिप्रतिसंख्या
ने। वाग्विष्णुर्वाचकत्वेनप्राणःप्रणयनात्स्वयं। मनोमंतृत्वतोनित्यंसचक्षुःसर्वदर्शनात्। श्रोत्रंश्रवणशक्ति
त्वाद्धृदयंहृद्गतोयतइतिप्रत्याहारे। अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमितीत्यादिच। वागादिषुस्थितंविष्णुंयउ
पास्तेसदैवतु। वागादिनाम्नानैनंसप्रजहातिकदाचनेतिसत्तत्त्वे। अतआयतनमेववागिंद्रियादि। परमंब्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्येतिवचनान्नवागिंद्रियादिमात्रमुपास्यं । प्रतिमाद्यंहरित्वेनपृथिव्याद्यमथापिवा । इंद्रियप्राणजीवाद्यमथ
वायउपासते । मिथ्योपास्तिमतांतेषांनिष्कृतिर्नकदाचन । अतिदुःखेपतंत्यद्धातमस्यंधेपतंगवदित्युपास
नानिर्णये । सर्वेंद्रियेषुयाविष्णोरुपासायुगपत्सदा । देवानामेवयोग्यासातयादेवत्वमाप्नुयुः । सर्वेदेवपदेयो
ग्याःसायुज्यंस्वोत्तमेष्वश्च । संप्राप्यब्रह्मणासार्धंप्राप्नुयुःपुरुषोत्तमं । दुहंतिसर्वभोगांश्चतेभ्योन्येमुक्तिगानराः ।
स्वोत्तमेभ्यश्चदेवेभ्यस्तेमुक्ताहरयेसदेतिच।प्रविश्यदेहंयोभोगःस्वरूपव्यतिरेकतः । सायुज्यमितितंप्राहुःसंयु
क्तत्वाद्विशेषतइतिच । इंद्रियेषुस्थितंविष्णुमुपासीतक्रमेणतु।सदादेवपदायोग्यःसमानुषसुरोभवेत् । मानुषा
देवलोकस्थास्तेप्रोक्तामानुषाःसुराः । मानुषादेवसायुज्यंयांत्युपासनयानयेतिच । ऋषभान्गजमिश्रांस्तुक्षत्रि
योगुरुदक्षिणां । विप्रोदद्याद्वृषानेववैश्योगाःप्रतिविद्यकमितिचमानसंहितायां । अन्ययाविद्ययामुक्तिःसुरा
णामन्ययानृणां । तत्रापियोग्यताभेदात्प्रतिभेदाअवांतराः।ययायस्यविमुक्तिःस्यात्तद्दातामुख्यतोगुरुः।एक
देशेगुरुत्वंस्यादन्यविद्याप्रदस्यत्वितिच॥२॥ प्राणसंस्थस्यवैविष्णोःसंप्रीत्यैभोजनंभवेत्।तदिच्छयैवचौर्यादि
कुर्युरज्ञाअपिध्रुवं।तथापितंनजानीयुःप्राणात्मानंजनार्दनमितिप्रवृत्ते ॥३॥ यच्चक्षुषिस्थितंरूपंविष्णोश्चक्षुस्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुच्यते।शब्दादेरप्यापरोक्ष्येतद्धेतुर्विश्वनामकं।तद्गतस्यततोविष्णोःकंठस्थानागमोयदा।तदास्वप्नोभवेज्जाग्र
द्दर्शनंनैवजायते।चक्षुर्निमीलनंचस्यात्सर्वेंद्रियगुणैःसह।चक्षुरात्माततोविष्णुःसत्वमित्यभिधीयतइतिच।४।
सर्वव्यापीतुभगवाननंतइतिकीर्तितः।दिङ्नामासतुविज्ञेयोदिक्षुस्थोनित्यदेशनादितिच ॥५॥ मनस्थितस्य
यद्विष्णोःसंबंधादेवकामतः। जातःसुतःसुखेहेतुःपरानंदोहरिःकिम्वितिब्रह्मतर्के ॥६॥ सदाप्रतिष्ठितानिभवं
तिविशेषतोपिप्रतिष्ठितानिसुप्तौ।हृदयेसर्वशोव्यापीप्रादेशःपुरुषोत्तमः। जीवानांस्थानमुद्दिष्टःसर्वदैवसनात
नः।हृत्कर्णिकामूलगतःसोंगुष्ठाग्रप्रमाणकः।मूलेशइतिनामास्मिन्सर्वेजीवाःप्रतिष्ठिताः।अंगुष्ठमात्रेपुरुषेकर्णि
काग्रस्थितेहरौ। प्रविशंतिसुषुप्तौतुप्रबुध्यंतेततस्तथा। सोयंत्रिरूपोभगवान्हृदयाख्यःप्रकीर्तितइतिच।स्थान
मायतनंप्रोक्तंप्रतिष्ठाधारकःपुमानितिच ॥ ७ ॥ इतिषडाचार्यब्राह्मणं ॥ ६ । १ ॥ ॥
स्वयोग्यंज्ञानंश्रोतुंसिंहासनादवरुह्योपसदनंकृत्वोवाच।यत्स्वात्मनाप्राप्यंमुक्तौतदुपास्यैवमुक्तिर्भवतीत्यतः
प्राप्यंपृच्छति। वृंदैःप्राप्यतमत्वात्तुवृंदारकइतिस्मृतइतिचपाद्मे ॥१॥ राज्ञांहृदयसंस्थोयइंद्रोनामजनार्दनः।
सइंद्रेचयमेचैवसंप्राप्योमुक्तराजभिः। तस्मात्तेषामुपास्यःसविराण्णामातदाश्रया । श्रीः ॥२॥ तयोःस्तुतिरे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षाहिप्राणेनक्रियतेसदा । कर्णौपिधाययाज्ञेयासर्ववेदात्मिकाहिसा । काशनात्सर्वजीवानामाकाशइतिसास्तु
तिः । जाग्रतांसर्वजीवानांसविष्णुर्दक्षिणाक्षिगः ॥ ३ ॥ तस्यपूर्वदिशींद्राग्नीसभार्यौसंप्रतिष्ठितौ । यमरा
क्षसौदक्षिणस्यांवरुणोवायुरेवच । पश्चिमस्यामुत्तरस्यांसोमेशानौप्रतिष्ठितौ । ब्रह्माप्रधानवायुश्चतथोर्ध्वायां
दिशिस्थितौ । अधरायांशेषकामौसभार्याःसर्वएवच । एकैकस्यांहिचत्वारोनेतृत्वात्प्राणनामकाः । इंद्रिया
भिमतेश्चैवप्राणाइत्येवशब्दिताः । त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकंप्राप्तंतदेवतवतृप्तयेस्तुनान्यद्भयंप्रत्युपकर्तुंशक्तु
मइत्यर्थः । सभगवान्स्वकृतेनतुष्येदितिवत् । इंधोदीप्तः । जीवभोगस्यभोक्तेशोजीवस्तद्भोगभुङ्नतु । विवि
क्तभुगिवातोसौभगवान्पुरुषोत्तमइतिपाद्मे ॥ ४ ॥ इतिकूर्चब्राह्मणं ॥ ६ ॥ २ ॥ ॥
याज्ञवल्क्योवरंदत्वाराज्ञासंवादकामुकः । वैदेहनगरंप्रायात्संतोयच्छास्त्रलोलुपाइतिस्कांदे । तथापिसम्राडेव
पूर्वंपप्रच्छ ॥१॥ आत्माभगवानेवास्यज्योतिः । भावेऽभावेपिसूर्यादेर्जीवानांविष्णुरेवहि । ज्योतिस्तथाप्यभा
वेतुतज्ज्ञेयंहिविशेषतः । अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यद्योतयन्बुद्धिमस्यसः । प्रवर्तयतिसर्वेशस्तमस्यपिजनार्दनइ
तिच ॥६॥ स्वातंत्र्याद्ध्यायतीवासौध्याययञ्जीवमंजसा । गृह्णातीवग्राहयन्सजीवंसर्वेश्वरेश्वरः । सदाविज्ञानपू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्णोसौसमानोसौसदासमः। अविकारात्समानःसञ्जीवमादायसंचरेत् । उभौलोकौस्वापकत्वाद्भूत्वासौस्वप्न
नामकः। इमंलोकंजाग्रदाख्यंमृत्युरूपात्मकंसदा। बहुपापैकहेतुत्वात्तारयेस्वप्नमानयन् । इमंलोकंचभूराख्यं
तारयित्वांतरिक्षगं। जीवंकुर्यान्मृतौविष्णुर्भूलोकःक्षिप्रमृत्युमान् । बहवोमृत्यवश्चात्रमृत्योरूपाण्यतस्त्वयं।
पापहेतुत्वतश्चायंभूलोकोमृत्युरूपकः । जाग्रच्चपृथिवीचैवद्यौःसुषुप्तिस्तथैवच । स्वप्नश्चैवांतरिक्षंचज्ञेयाअन्यो
न्यनामकाः। तद्व्यभिप्रायिकायस्मादुभौलोकाविति श्रुतिः ॥७॥ सवाअयंजायमानइतिचद्याश्रयाश्रुतिः।
यस्यज्योतिरयंविष्णुःसपरामृश्यतेतथा। यदातुभगवानुक्तस्तदास्वातंत्र्यतोविभुः । म्रियमाणोजायमानइ
त्युक्तस्तन्नियामकः। फलदानायपापानांग्रहस्संसर्गउच्यते। मोक्षदानेफलादानाद्विजहातीतिचोच्यते।जीवो
पिमुक्तिकालेतुहातापापस्यकथ्यते । स्वर्गःसुषुप्तिरित्याख्यामुक्तेरपियतःसमा । परलोकेयतोमुख्योमुक्ति
रेवनचापरः । अतोद्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदंवचः । सुप्तिरित्यादिकंस्वेतिविष्णोराख्यासुखत्वतः। पुन
रागमनंनाममुक्तानामपिविद्यते । प्रलयेतुप्रविश्यैनंभगवंतंजनार्दनं । स्थित्वाज्ञानाविलोपेननिर्गच्छंतिपुन
स्ततः। नचज्ञानसुखादीनांतेषांसृष्टौलयेपिवा । विशेषःकश्चिदंतश्चबहिश्चैवरमंतिते । स्वापयत्येनमितिस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वपितीत्युच्यतेहरिः । आनंदपापलोकादेर्दर्शनंस्वप्नसुप्तयोः । अपिविष्णोःसदैवास्तिनजीवस्यकथंचन । अत्रायंभगवान्विष्णुर्जीवस्यस्वयमेवतु । ज्योतिर्विशेषतोभूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्रयत् । नहिजीवःस्वयंद्रष्टुंसुप्तःशक्नोतिहिध्रुवं । अतःसनैवजीवोयंसर्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् ॥८।९॥ स्वप्नेंतरिक्षेस्वर्गेवानरथाद्याःपुरास्थिताः । तदैवतत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीतेहरिःस्वयमित्यादिमहामीमांसायां । जीवपक्षेप्रसिद्धत्वात्कतमआत्मेतिप्रश्नोनयुक्तः । नचजीवःसमानःसन्नुभौलोकौसंचरति । सुखदुःखविशेषवत्त्वात् । नचसुखादेर्मिथ्यात्वेकिंचिन्मानं । याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यः । असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं । वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्यादिभगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च । नचैतन्नासीदस्तिभविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद्भविष्यतीत्यत्रकिंचिन्मानं । किंचित्कालंस्थिरत्वमात्रस्यशून्यवादिनामपिसिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्यादिवचनंव्यर्थंस्यात् । अतोनकदाचिदस्यनासीदस्तिभविष्यतीत्यनुभवोभविष्यतीत्यभिप्रायेणैवतद्वचनं । नचतथानुभवेशून्यस्यानिर्वचनीयस्यचकश्चिद्विशेषः । नचशून्यवादिनांतद्वादिनांचकश्चिद्विशेषोमोक्षे । नचनित्यज्ञानस्वरूपमस्तीतिवचनेनकश्चिद्विशेषः । ज्ञेयाभावेज्ञानस्याप्यभावात् । नहिज्ञेयरहितंज्ञानंनामास्तीत्यत्रकिं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिन्मानं।नचस्वविषयंतदितितेषांपक्षः । तदाकर्तृकर्मविरोधआपततीतिहितेषांवचनं । नचजानातीत्यादि कर्तृत्वंज्ञानस्यतैरंगीक्रियते । निर्विशेषत्वांगीकारात् । अतःशून्यवादिनएवतेपि।स्वप्नोभूत्वास्वापकोभूत्वा । नहिजीवोपिस्वप्नएवभवति । स्वापंनयतीतिस्वप्नइतिचव्युत्पत्तिः ॥ ७ ॥ जायमानोम्रियमाणःस्वपितीत्या दितुकृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीराः । तदेतन्मेविजानीहियथाहंमंदधीर्हरे । सुखंबुध्येयदुर्बोधंयेषांभवदनुग्रहा त् । जज्ञेबहुज्ञंपरमाभ्युदारं । द्रष्टुश्चक्षुषोनास्तिजिह्वेत्यादिवदंतर्णीतणिच्त्वेनभवति । स्वातंत्र्यस्नेहयोरंत र्णिजिन्निहिसूत्रं । कथमन्यथास्वयंनिहत्यस्वयंनिर्मायस्त्रवंत्यःसृजते । सहिकर्तास्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासु प्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादियुज्यते । उक्तार्थेचस्वप्नेनशारीरमित्यादिजीवेश्वरभेदमंत्राउक्ताःप्रमाणत्वेन । ईश्वरोजीवस्यभयानिपश्यन्जक्षदिवहसदिव।प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तःप्राज्ञेनात्मनान्वारूढइत्यादिषुचाभ्या सेनसर्वत्रभेदएवनिर्दिश्यते । सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिचनिर्णयात्मकंभगवद्वचनं । नचावस्थाभेदेनजीवभेदो व्यावहारिकोप्यस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नहिजाग्रत्स्वप्नस्थश्चद्वावित्यज्ञप्रयोगोपिकश्चिदस्तिलौकिकः । नचभ्र मस्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यतेसर्वकर्तृत्वेन।वेशांतावेश्यागृहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैवतद्वचनम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिभगवताप्युक्तंस्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति। उभयापेक्षमित्युक्तेमोक्षस्थसुप्तिरितिमंदस्याशं
कास्यादतोमोक्षेसुप्तिरेवनास्तीतिज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तंनत्वन्यतरएवार्थइति।ज्ञानेविकल्पायोगात्।
अतोवस्थाश्चलोकाश्चसर्वेविवक्षिताः। सर्वावतःआसमंतात्सर्ववतःसर्वज्ञानान्युपादाय। बाह्यप्रकाशोभेत्यु
क्तोज्योतिरांतरउच्यते। सुखंस्वरूपभूतंयदानंदइतिकथ्यते। मुन्नामविषयोत्थंयत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदितिच।
शुक्रंजीवमादाय। शोकेनरत्यायुक्तत्वाच्छुक्रोजीवउदाहृतइतिच। रत्यानंदौपूर्णनित्यौहितौतेनहिरण्मयः।
स्वर्णवर्णतयावापिवासुदेवोहिरण्मयः। प्रधानहंसरूपत्वादेकहंसइतीरितइतिच। अंशेनजीवमादायक्वचि
दीशोबहिर्नयेत्। स्वप्नेषुफल्गुनंयद्वत्कृष्णःकैलासमानयत्। वासनारूपकान्प्रायस्खंतरेवप्रदर्शयेत् ॥८–११॥
अतोबहिःकुलायादित्यपिवाङ्नविरुध्यतइतिच।उच्चावचेषुरूपेषुप्रविशन्पुरुषोत्तमः। बहुरूपत्वमायातिस्वप्ने
सजगतःप्रभुरितिच।मोदरूपत्वतोविष्णोस्त्रीभिर्मोदोविडंबनं ॥१२॥१३॥ जीवस्यमृतिकालेचस्वप्नकालेचके
शवः।एवंविधानिकर्माणिकुर्वाणोपिनदृश्यते।तथाजागरितेसुप्तौमुक्तैरेवतुदृश्यते। तथापिनायतेभ्यस्तंज्ञानी
ब्रूयाज्जनार्दनं। यस्यगोचरतांविष्णुःकदाचिन्नप्रपद्यते। तस्यायतस्यपापस्यभेषजंनहिविद्यते। सुप्तिकालेप्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यंविष्णुःसदाजागरितात्मकः । यानिजागरितेपश्येत्तानिसुप्तेपिपश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेप्यन्यज्योतिर्यदाभवेत्।तदास्यात्संशयोऽज्ञानमित्यत्रेतिविशेषणमितिच । जीवस्यापिस्वप्नावस्थायांजागरितत्वेऽस्येतिविशेषणंव्यर्थं । पूर्वोक्तमपिमोक्षायैवभवति । अतऊर्ध्वंविशिष्टमोक्षायब्रूहि । स्वयोग्यभगवद्दृष्टेःसर्वैर्मुक्तिरवाप्यते । पुनर्ज्ञानांतराधिक्यात्सुखाधिक्यंविमोक्षगमितिब्रह्मतर्के । स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेणतानिसुप्तइत्युक्तं । तत्रसुषुप्तिमात्राभिप्रायेणसवाएषएतस्मिन्संप्रसादइत्याह । यत्रोभयविवक्षास्यात्परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापिभवेन्नैकविवक्षायांक्वचिद्द्वयोरितिशब्दनिर्णये॥१४॥स्वप्नाख्यांतस्थानंस्वप्नांतं । अंतःस्थानंस्थलंवासःप्रदेशइतिचोच्यतइतिच । स्वप्नांतंचबुद्धांतंचेत्यत्रापिस्वप्नांतशब्दःस्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण । शुभाशुभंतुदृष्ट्वैवस्वप्नेजागरितेपिच । असंस्पृष्टःसदादुःखैश्चरतीशःपुनःपुनः। स्वप्नसुप्त्यात्मकंकूलमेकंबुद्धात्मकंपरं । महामत्स्यइवासंगीचरत्येकोजनार्दनः ॥ १५–१८ ॥ यंविष्णुंश्येनवच्छ्रांतोजीवोजागरितेभ्रमन् । स्वप्नेचसुप्तावभ्येतिसंश्रांतःसद्गृहंयथा । स्वित्यानंदःपरोविष्णुस्तमाप्तःसुप्तउच्यते । संप्राप्यतमयंजीवःकामयेन्नैवकिंचन । नचस्वप्नसमभ्रांतिज्ञानंयातिकदाचन । सुषुप्तौचकिमुज्ञानान्मु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तौप्राप्तोजनार्दनं ॥१९॥ निहितोभगवान्यत्रहितानाड्यःप्रकीर्तिताः । नानावर्णोहरिस्तासुनानारूपीव्यव स्थितः । तासांमध्येसुषुम्नाचतत्रसुप्तिंव्रजत्ययं । ताएवकंठदेशस्थाजीवस्तत्रव्यवस्थितः । स्वप्नान्पश्यतिजाग्र द्धयंचप्रतिपद्यते । अइत्यादिश्यतेविष्णुरविद्यातन्निरीक्षणं । तेनस्वप्नानयंपश्येज्जीवोजागरितंतथेतिमहा मीमांसायां। जिनंतीवत्ताडयंतीव । विच्छाययतिभयेनविच्छायंकरोति । अहमेवेदंसर्वोस्मिस्वयोग्यतापेक्ष यापूर्णोस्मि । विषयभोगानन्वितस्वरूपानंदेनेत्येवशब्दः । इदमितिपूर्णत्वविशेषणं । अजानतामहिमानंत वेदमितिंवत्स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदंपूर्णोस्मीतिमन्यते । क्वचित्तद्भावशेषःस्याक्रियाशेषःक्वचिद्भवेत् । क्वचित्पदार्थशेषःस्यादिदमादिस्त्रिधास्मृतइतिशब्दनिर्णये । नहिराजादेवोवासर्वंजगद्भवति । राज्ञोभोगापे क्षयापूर्तिर्भवतीतिदेवदृष्टांतः । प्रत्यक्षदर्शनार्थंराजदृष्टांतः । स्वयोग्यपूर्तेःस्वातंत्र्याद्राज्ञोदेवगणस्यच । सर्व भावस्तथामोक्षेनृतुसर्वस्वरूपइतिब्रह्मतर्के ॥२०॥ छंदसामप्यवाच्यत्वादतिच्छंदाहरिस्मृतः । तेनाश्लिष्टोह्य यंजीवःसुप्तोमुक्तोथवाभवेत् । विष्णोरूपंहियन्नित्यमभयंपापवर्जितं । आप्तकामंचपूर्णत्वादात्मकामंसुखत्व तः । शोकंविनासुरमणाच्छोकांतरमितीरितं ॥२१॥ तेनाश्लिष्टःस्वपुत्राणांदायादानांनवैपिता । तेषांदुःखा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ददुःखित्वान्नमातालोकमान्यपि। अलोकमानान्नोलोकोदेवोपिस्वाधिकारतः। वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्नदेवो वेदमान्यपि। अवेदमानान्नोवेदःपापीपापफलाप्ययात्। अपापःश्रमणश्चापियतिधर्मात्समुत्थितेः। अयति स्तापसश्चैवमनिष्टंपुण्यमप्यमुं। नान्वेत्येवंविधोमुक्तोविष्णोःसंप्राप्तिमात्रतः। यत्तन्नविष्णुःपश्येतपश्यन्वैतन्न पश्यति। नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्तत्समंनान्यदिष्यतइतिच। यत्किंचिद्वस्तुभगवतानदृष्टंतन्नास्त्येव। विद्यमानं सर्वंपश्यत्येव। नहिद्वितीयोद्रष्टायोविभक्तत्वेनजगत्पश्यति। तद्विरोधेनपश्यत्यभ्रांतः। तद्दृष्टादन्यद्वा। ना न्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः। यत्तद्दृष्टंभगवतातदेवास्तिनचापरं।नह्यन्योविद्यतेद्रष्टायःपश्येत्तददर्शितं। ब्रह्मादि रपियोद्रष्टापश्येत्तस्यप्रसादतः। तददृष्टंकुतःपश्येदतःकोवाविरोधतइतिच। यदवतारादिकंद्वैतत्वेननपश्य तिनतुतत्ततोद्वितीयं। नित्यज्ञानत्वाद्भ्रमाभावात्। यद्विभक्तत्वेनविष्णुःपश्यतितत्ततोन्यदस्तिचेतिच। य स्माद्विष्णुर्विश्वंविभक्तत्वेनैवपश्यतितस्मात्तदन्यदस्त्येवेति। नचजगदभावोत्रोच्यते। अन्यद्विभक्तमितिवि शेषणवैयर्थ्यात्। नचभ्रांतिकल्पितंजगदित्यत्रकिंचिन्मानं। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिनिं दनाच्च॥ २३–३०॥ दृष्टंतरनिषेधेनतस्यैवसर्वद्रष्टृत्वमेवचयत्रवाअन्यदिवस्यादित्यादिनोपसंह्रियते। अन्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

थान्योन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकं । नह्येकस्यान्यत्वेऽन्यस्यानन्यत्वंभवति । अतोद्वितीयोन्यशब्दोव्यर्थएव स्यात्।नचतत्पक्षेदृश्यत्वादिकमात्मनोविद्यते। तस्माद्यत्रकिंचिदपिस्वातंत्र्यमन्यस्यभवतितत्रैवभगवतोन्यः पुरुषोभगवद्दृष्टादन्यत्पश्यतीत्यादियुज्यतेतदेवनास्तिस्वतः । अतोनान्योन्यत्पश्येदित्यर्थः। अन्यदिवेतीव शब्दोल्पस्वातंत्र्यार्थे । राज्ञःपृथगिवभृत्यइतिवत् । उपमार्थेतथाल्पत्वेपीवशब्दःप्रयुज्यतइतिशब्दनिर्णये । स्वरूपभेदेस्वातंत्र्येविरोधेचविलक्षणे। अन्यशब्दश्चतुर्ष्वेषुप्रयोक्तव्योमनीषिभिरितिच । अनन्याःसर्वएवैते योधाःकुंतीसुतादपीतिप्रयोगाच्च । दशरात्रैर्भुक्तमिवनसम्यक्स्वल्पभोजनादितिच । प्रकृतेःपुरुषाणांचना णुमात्रमपिक्वचित् । स्वातंत्र्यंविष्णुनासर्वेनियताःसर्वदैवहि । तददृष्टंततःकोहिपश्येत्किंवापितद्भवेदितिम हामीमांसायां । अभेदेनस्वावताराञ्जीवाजीवंतुभेदतः । यदभ्रमोहरिर्वेत्तिसतदन्यच्चतद्भयमितिच । अन्य दप्यस्वातंत्र्येणान्यवदवस्थितंयस्मिन्पक्षेस्तितत्रैवान्यदर्शनादिव्यवहारोयुज्यते । सप्तमरसादिदर्शनाभावा दितिच । सर्वेंद्रियोपभोगोपिविष्णोःस्वात्मनिविद्यते । यदिजगदेवनस्यात्तदाकथंमोक्षेप्यन्यानिभूतानिमा त्राउपजीवंतीतियुज्यते।मोक्षप्रकरणंचैतत्। स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीतिभगवद्वचनं ॥३१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदाहिसलिलत्वेनप्रकृतिर्व्याप्यतिष्ठति । तदातस्यांपरोविष्णुरेकोद्रष्टाव्यवस्थितः । अविरोधादद्वितीयएको सौसमवर्जनात् । बृहज्ज्ञानोब्रह्मलोकःसदैवपुरुषोत्तमः । सर्वगत्वादस्यगतिःपराविष्णोःसदैवहि । पूर्णैश्व र्यादस्यसंपत्परमासंप्रकीर्तिता । सर्वज्ञात्परमोलोकोविष्णोरानंदएवच । स्वातंत्र्यात्परमोज्ञेयःसहिपूर्णःसदो दितः । प्रतिबिंबरूपविप्लुद्धांस्तदानंदस्यचाखिलाः । मुक्ताब्रह्मादयोश्नंतितारतम्येननित्यदा । सलीलःसलि लइतिवा ॥३२॥ अन्येभ्यस्तुविमुक्तेभ्यआनंदश्चक्रवर्तिनां । मुक्तानांहिशतोद्रिक्तःपितॄणांतेभ्यएवच । तेभ्यो प्यृषीणांमुक्तानांकर्मदेवाभिधायिनां।तेभ्यश्चमुक्तदेवानांतेभ्यश्चोमापतेस्तथा।तस्माच्चब्रह्मणस्त्वेवंमुक्तस्यगरु डादपि।एषएवततोविष्णुःपूर्णानंदःप्रकीर्तितः।यस्यब्रह्मापिमुक्तःसन्विप्लुष्मात्रंसमश्नुतइतिच।राद्धोमुक्तः । मनुष्याणांयोग्यतयास्वसमेभ्यःप्रयत्नाधिक्यादाधिक्यंमुक्तौप्राप्तुंशक्यतइत्यतःसमृद्धइत्युक्तं । यावत्साधयि तुंशक्यतेतावत्साधनैःसंपूर्णत्वेनमुक्तइत्यर्थः।स्वराष्ट्रेज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपितेषामधिपतिः।ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वेदानादिकंकृत्वातत्फलैरपिभोगैर्मुक्तौसंपन्नतमः।नहास्यकर्मक्षीयतइतिश्रुतेः । अन्यथाराद्धइतिवि शेषणंव्यर्थंभवति । समनुष्याणांपरमआनंदइतिस्वरूपानंदश्चात्रोच्यते । नह्यमुक्तानांस्वरूपानंदाविर्भावो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्ति। भुज्यतेस्वसुखंमुक्तैराभासोन्यैस्ततोपरइतिच । जितलोकाइत्यपिमुक्ताएवोच्यंते । गंधर्वलोकेगंधर्वा णांब्रह्मज्ञानेमुक्तावित्यर्थः । तदाहिब्रह्मज्ञानंसदोदितमवतिष्ठते । एषब्रह्मलोकःसम्राळित्यादिषुज्ञानस्यैवलो कशब्दोदितत्वात्। यश्चश्रोत्रियइतिवचनंतेषामजादीनामपिमुक्तानामेवायंनियमेनानंदशतगुणोद्रेकः। अ न्यदातुकदाचिद्भवति । कदाचिद्व्याकुलतयानभवतीतिदर्शयितुं । चशब्दस्तुश्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहत त्वादीनांगुणानांमुक्तौसमुच्चयार्थः। मुक्तस्यैवैतेगुणाभवंतीतिमुक्तस्वीकारार्थंयइतिविशेषणं । सर्वश्रुतिफलं मुक्तैःप्राप्यंनान्येनकेनचित्। अतस्तुश्रोत्रियोमुक्तोह्यन्यःश्रोत्रियकोभवेत्। अदुःखत्वंचतस्यैवकामैरहतता तथा। यःकामितंनप्राप्नोतिसकामहतउच्यते।काम्याप्राप्तेश्चपापाच्चकामात्कामहतःस्मृतः। उभयस्याप्यभावे नमुक्तोकामहतोमतइतिच । आजानदेवाइंद्राद्याजातेभ्यस्तेवरायतइतिच।प्रजापतिलोकइत्युक्तेनैवमुक्तप्र जापतिसिद्धावपिमुक्तस्यैवप्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायंविशेषइतिस्वरूपकथनार्थंयश्चश्रोत्रियइत्यादि । अनुपचरित श्रोत्रियादित्वमितिज्ञापयितुमभ्यासः। सर्वेषामपिमुक्तानांनियमेनतदस्तीतिज्ञापयितुंच । प्रजास्तुपशुशब्दो क्तापशुपस्तुप्रजापतिरितिच।अथशब्दादेषब्रह्मलोकइतिविशेषणाच्चद्वितीयब्रह्मलोकशब्देनपरब्रह्मैवोच्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्यथैषएवपरमआनंदइत्युक्त्वापुनरेषइतिशब्दोनर्थकःस्यात्।तस्यैवब्रह्मलोकशब्देनपूर्वमभ्यासाच्च ।नचतै
त्तरीयादिश्रुतिविरोधः । शतशब्दस्यायुतेदशलक्षादावपिसमत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्योमनुष्यगंधर्वाःशता
धिकाः । देवगंधर्वाअयुताधिकाः । पितरोदशलक्षाधिकाइत्यविरोधः । उत्तमगंधर्वापेक्षयापितृभ्योगंधर्वाणा
माधिक्यंचयुज्यते । आजानदेवेभ्योजाताआजानजाइत्यस्तत्राप्यविरोधः । यत्राजानजाइत्युपरिपाठस्त
त्राजानेभ्योब्रह्मादिभ्योजाताइतिभवति । इंद्रबृहस्पत्यादीनांविशेषस्तुविशेषवचनत्वादत्राप्यंगीकर्तव्यएव ।
सामान्यधर्मोबलवान्धर्मोद्वैशेषिकाद्यथा । बलवद्विशेषवचनंसामान्यवचनात्तथेतिच । नृपामनुष्यगंधर्वादे
वाश्चपितरस्तथा । देवैःसहितगंधर्वाऋषयोदेवतास्तथा । इंद्रोबृहस्पतिश्चैवप्रधानेंद्रःपुरंदरः । रुद्रोब्रह्मेतिक्रम
शोमुक्ताःशतगुणोत्तराइतिच । अतिप्रयत्नतोयावत्प्राप्तुंशक्यंविमुक्तिगं । सुखाद्यंतस्यसंप्राप्त्यैज्ञानश्रेण्यःक्र
मात्स्मृताः । एकांश्रेणींप्रविज्ञायतदुत्कृष्टांचतद्वरां । क्रमेणैवविजिज्ञासुर्जनकःपृच्छतिस्मह । पुनःपुनर्विमो
क्षायब्रूहीत्यद्धावरात्पुरेतिच । रहस्यमस्यायोग्यंचयदिमामेषपृच्छति । दत्तोमयावरोस्येतिवक्तव्यंमेभविष्य
ति । इतिभीतोभवद्राज्ञोयाज्ञवल्क्यःसुमेधयेतिब्रह्मांडे । तेभ्यआश्वलादिभ्यः ॥३३॥ सर्वदाजीवमादायनि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यमाद्विष्णुरेवहि । जाग्रदादिषुसंयातिनान्यथातुकथंचन । एवंनियमविज्ञप्त्यैजीवास्वातंत्र्यवित्तये । परिवृत्तिमवस्थासुसाभ्यासावक्तिहिश्रुतिरितिनिर्णये । अतस्तात्पर्यार्थंपुनर्वचनं ॥३४॥ग्रामादिकमुत्सर्जद्यायात्। यथाग्रामंपरित्यज्ययात्यनःपुमधिष्ठितं। एवंदेहंपरित्यज्यविष्णुनाधिष्ठितःपुमानितिच ॥३५॥ अणिमानंभगवंतं । सएषोणिमातेजःपरस्यांदेवतायामितिहिश्रुतिः । उपतपतारोगादिना । आम्रंबाल्येपिपततिपरिणामेह्युदुंबरं। सम्यक्पाकेयथाश्वत्थंफलंजीवस्मृतिस्तथा। कलावाम्रोपमाजीवास्त्रेतास्वौदुंबरोपमाः। कृतेश्वत्थसमाश्चैवयांतिब्रह्मवशाःसदेतिपाद्मे । प्राणायैव वायुमेवाद्रवत्येषजीवोमोक्षायतत्त्ववित् । तदनुज्ञयैवज्ञानित्वमतस्तंपुनराव्रजेत्। सर्वेपिवायुमासाद्यजायस्वज्ञानमाप्नुहि। इतितस्यवरादेवजायंतेज्ञानिनोखिलाः। पुनस्तंप्राप्यमुक्तिंचप्राप्नुयुस्तदनुज्ञयेतिप्रवृत्ते॥३६॥इदंमुक्तजीवस्वरूपमायाति। अतोनेनसहेदंपरंब्रह्मायातीतिपरब्रह्मणःपूजार्थंप्रतिकल्पंते । यथाराज्ञोध्वजादिकंदृष्ट्वायंध्वजआगच्छतितस्माद्राजायातीतिपूजांप्रतिकल्पंतेतद्वत्। अन्यथेदंब्रह्मायातीदमागच्छतीतिद्विरुक्तिर्व्यर्थास्यात् । वीप्सात्वेत्वयमायातीत्येकप्रकारेणशब्दाभ्यासःस्यात्। एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादरार्थकः । स्वरवर्णादिमात्रंवाप्यन्यथाचेत्तदापरः । अर्थःस्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देषनियमोवाक्येवीप्सापदेतथा। प्रातिस्विकार्थेपिभवेदभ्यासेवातथास्थितइतिशब्दनिर्णये । नचकुत्रचिदा
दरार्थेद्विरूपप्रयोगोदृष्टोनंतरितः । यदामुक्तोव्रजत्यूर्ध्वतंदातत्सहितोहरिः । नियमाद्दृश्यतेदेवैरमुक्तेनिय
मोनतु । यथाध्वजादिकंदृष्ट्वापूजांराज्ञःप्रकुर्वते । एवंविमुक्तिगंदृष्ट्वाविष्णोःपूजांप्रकुर्वतइतितत्त्वनिर्णये । त
स्मादणिमानंन्येतीत्यादिनाजीवगतंब्रह्मैवोच्यते । जीवोपतापादितुनैव । जीवमादायगच्छंतमनुयांतिदिवौ
कसः। प्राणाभिमानिनोविष्णुंनृपंपरिजनायथेतिच ॥३७॥ उग्रास्तुश्रेणयःप्रोक्तायोधाःप्रत्येनसःस्मृताः । ग्रा
मण्यस्तुभूपालास्तेसर्वेद्विविधामताः । राज्ञासहस्थिताश्चैवतथाजनपदेस्थिताः । तेसर्वेपिनियंतव्याःश्रेणी
भिर्द्विविधैःसदेतिराजनीतौ । अनुयांतिशरीरस्थाअभियांतिस्वलोकगाः । मुक्तमादायगच्छंतंविष्णुंसर्वेदि
वौकसइत्यध्यात्मे ॥ ३८ ॥ इतिज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ । ३ ॥ ॥ ॥
सर्वेषांबलकारित्वाद्बल्योविष्णुःप्रकीर्तितः । तंयदाप्राप्यजीवात्मामृतेःपूर्वंविमुग्धतां । यातिविष्णुंतदादेवा
यांतितेजःस्वरूपिणः। तानादायहरिश्चक्षुस्थानाद्धृदयमाव्रजेत् । तदानाकिंचिज्जानातिजीवोब्रह्मसमाश्रित
इतिच।एनंबल्यमभिसमायांति।पराक्स्थितश्चाक्षुषोभगवान्प्रत्यक्पर्यावर्तते ।इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुषइत्यादिश्रुतेः ॥१॥ हृदयेसंस्थितोजीवोविशेषेणहरिस्तथा । चक्षुरादिषुरूपाणिजाग्रत्कालेतयोःसदा।बहू
निसंतितान्येवयदैकीभावमाप्नुयुः । हृदयस्थेनरूपेणतदाजीवोनकिंचन।जानातीतिविदुःप्राज्ञास्तदाविष्णोः
स्वतेजसा । द्योततेहृदयाग्रंचतेनद्वारेणकेशवः । निष्क्रामेज्जीवमादायप्राणएनमनुव्रजेत् । प्राणमन्येतथादे
वाविद्याकर्मचयोग्यतेतिमहामीमांसायां । कर्माभिमानीगरुडोब्रह्माज्ञानाभिमानवान्। पूर्वप्रज्ञायोग्यतास्या
द्रमातदभिमानिनी । एतेपिविष्णुंगच्छंतमनुयांतिसदैवतु । वायुर्ज्ञानात्मकश्चैवप्राणात्मकइतिद्विधा । अनु
यातिहृषीकेशंसर्वैर्देवैःसमन्वितइतिच । देवलोकेचिरंरत्वायस्तुमुक्तिंव्रजिष्यति । सतुतद्देवताद्वारेणोत्क्राम
तिनसंशयः । विष्णोर्लोकंपरंगच्छन्नुत्क्रामेन्मूर्ध्नएवतु । तथैवब्रह्मणोलोकंसुषुम्नायाविभेदतइत्यध्यात्मे । सवि
ज्ञानोभवति । जीवेनसहितोभवति । सविज्ञानंजीवमेवान्ववक्रामति । जीवमारुह्यगच्छतिभगवान् । प्राज्ञे
नात्मनान्वारूढइतिह्युक्तं । योविज्ञानेतिष्ठन्यआत्मनितिष्ठन्नित्युभयोर्जीवाभिप्रायेणहिपाठः । शारीरश्चो
भयेपिहिभेदेनैनमधीयतइतिभगवद्वचनं । विज्ञानात्मासहदेवैश्चसर्वैःप्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंतियत्रेतिच । एष
आत्मानिष्क्रामतीतिजीवांगीकारेशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतइत्यादिक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मयुक्तंस्यात् । नहिजीवःशरीरंनिहत्यअविद्यांगमयतिरूपांतरंवाकरोति।नचसर्वमयत्वंजीवस्य।ब्रह्मेतिविशे
षणाच्च ॥२॥ यथातृणजलूकैवंभगवान्पुरुषोत्तमः । जीवस्यसूक्ष्मरूपंतुप्राप्यस्थूलंपरित्यजेत् । इदंशरीरंभूते
षुविलापयतिकेशवः । अविद्यांचैवजीवस्यगमयेज्ज्ञानसर्जनात् ॥३॥ स्वर्णकारोयथास्वर्णमलमग्नौनिहत्यच।
शुद्धेनतेनचात्मेष्टंकुरुतेरूपमंजसा । एवंसभगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्ययन्मलं । अविद्याकामकर्माद्यमात्मा
ग्नौनाश्यसर्वकृत् । स्वेच्छयाकुरुतेरूपंयद्योग्यंतस्यमुक्तिगं । पितृजीवस्यपित्र्यंसगांधर्वंतस्यचैवहि । दैवं
तुदेवजीवस्यप्राजापत्यंप्रजापतेः । ब्रह्मणोब्राह्ममेवेतिनित्यानंदस्वरूपकं । नयोग्यतांविनाक्वापिपूर्वप्रज्ञाश्रु
तेःक्वचित् । यदामुक्तोभवेद्ब्रह्मातदाब्रह्मासमुख्यतः । एवंप्रजापतिश्चैवतथैवान्येपिसर्वशः । यथाहिस्वर्णरू
प्याद्यंमलहानौहितद्भवेत् । पूर्वंतुयोग्यतामात्रंद्विजत्वंबालकेयथेत्यादिच । नह्यमुक्तानांकल्याणतरत्वं ।
नचमृगादीनांकल्याणत्वमपि । मरणमात्रंचेदत्रोच्यतेतदाकल्याणतरमितिविशेषणंव्यर्थंस्यात् । पूर्वोक्तश्रो
त्रियावृजिनाकामहतदेवादीनांचात्रोक्तिः । पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरंचभवति । अल्पतेजस्तथैवाल्पंजीवरूपं
हिसंसृतौ । तथैवसुमहत्तेजःकरोतिभगवान्महत् । अतोनवतरंचैतद्ब्रह्मादीनांकरोत्यजः । अन्येषांवाभूता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नांमनुष्यादीनांनासुरादीनांभविष्यतिच । मयंतुमानुषंस्वर्णपीतंगांधर्वमेवच । इंद्रगोपनिभंनाम्नाजांबूनद
मितिस्मृतं । दैवंचामीकरंनामप्रोद्यदादित्यसन्निभं । नैजोविशेषःस्वर्णानामेतेषांसर्वदैवच । नाम्न्यादिना
पिसमतांयांतितानिकथंचन । एवंमानुषगंधर्वपितृदेवाःप्रजापतिः । ब्रह्मेतिक्रमशोजीवाविशिष्टाउत्तरोत्तरं ।
स्वभावेनैवमुक्तानांस्वभावोव्यक्तिमात्रजेदित्यादिच । सयत्राणिमानंन्येतितस्यहवैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योतते
तेनधीराअपियंतिब्रह्मविदः । स्वर्गंलोकमितऊर्ध्वाविमुक्तास्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेत्येवमादेश्च । मुक्त
विषयमेवैतत् । मुक्तविषयत्वेनचैतत्प्रकरणंसूचयामासभगवान् । तदोकोग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारोविद्या
सामर्थ्यादित्यादिना । नचान्यामुक्तिरस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहब्रह्मणाविपश्चिता । ए
तमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रं
त्वोगायतिशक्करीषु । परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाच। सतत्रपर्येतिजक्षन्क्री
डन्रममाणः । सयएवंविदेवंपश्यन्नेवंमन्वानस्तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति । सएकधाभवतित्रिधाभव
तिपंचधासप्तधापुनश्चैकादशस्मृतः । नहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्धेवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते। यथोदकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति। एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतम। तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति। परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं। यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः। इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः। सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच। नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः। नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसइत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुतेषांनिर्गुणमुक्तिविषयत्वेनप्रसिद्धेष्वेवस्थलेषुमुक्त्यनंतरंभोगोक्तेश्च। अशरीरक्रियागौणदेहादेस्तेह्यभावतः। चिदानंदशरीरादेःसदेहाद्याविमोक्षिणः। अनिंद्रियाअनाहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनःइत्यादेश्च॥४॥ मयट्प्राचुर्येस्वरूपेच। आत्मायमाततत्वाद्ब्रह्मपूर्णगुणत्वतः। दूरस्थत्वात्सइत्युक्तःसमीपस्थोह्ययंस्मृतः। पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानमयईर्यते। सर्वमंत्रस्वरूपत्वात्सएवोक्तोमनोमयः। बलपूर्णस्वरूपत्वात्सप्राणमयईरितः। सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मयइतीर्यते। सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्सश्रोत्रमयईरितः। सर्वाधारात्सुगंधत्वात्पृथिवीमयउच्यते। सर्वतृप्तिकरत्वाच्चविष्णुरापोमयःस्मृतः। सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतोवायुमयोहरिः। अवकाशप्रदातृत्वादाकाशमयईर्यते। पूर्णते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जःस्वरूपत्वात्तेजोमयउदाहृतः । सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतःकाममयोहरिः । सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्सहिक्रो
धमयोमतः । सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयोधर्ममयःप्रभुः । अप्राकृतस्वरूपत्वादनेतन्मयएवच । अपार्थिवोहरेर्ग
धोनतृप्तिश्चाप्यबात्मिका । नाग्नेयंतस्यतेजोपिनचवायुर्बलंहरेः । श्रोत्राद्यानास्यचाकाशोमनस्तत्त्वंनतन्म
नः । बुद्धितत्त्वंनतद्बुद्धिर्नाहमस्याहमुच्यते । महदात्मकंनतच्चित्तंप्रकृतिर्नास्यचेतना । प्रकृत्यादिगुणाय
स्मात्तद्गुणप्रतिबिंबकाः । अतःसर्वमयोविष्णुःसर्वाद्यत्वादतन्मयः । चिदानंदात्मकास्तस्यगुणाःसर्वगुणात्म
काः । सर्वदातःसर्ववैलक्षण्यमेषांप्रकीर्तितं । क्रोधःक्षमात्मकोयस्यचिदानंदात्मकस्तथा । अन्यक्रोधस
मःक्रोधस्तस्यविष्णोःकथंभवेत् । एवंसर्वगुणास्तस्यसर्वेभ्योपिविलक्षणाः । पूर्वप्रज्ञानुसारेणविमुक्तस्तमुपे
ष्यति । अनादिकालसंबंधायाप्रज्ञाविष्णुसंश्रया । पूर्वप्रज्ञेतिसाप्रोक्ताब्रह्मादेस्तारतम्यतइतिचमहामीमांसा
यां । वर्तमानंयतोविष्णोर्वशेतस्मादिदंमयः । अतीतानागतंयस्मात्तद्वशेतोह्यदोमयः । प्राधान्येचमयद्प्रो
क्तःस्वरूपेचयतोभवेत् । इदंरूपोप्यदोरूपस्ततोनित्यत्वतोहरिः । अस्यतस्यप्रधानश्चनित्यपूर्णबलत्वतइति
च । यथापूर्वंतथेदानीमितिविष्णुस्तदुच्यते । यथाबाह्येतथैवांतेततोयदितिचोच्यते । यथेदानींतथानित्यंय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मादेषभविष्यति । अतएतदितिप्रोक्तोवासुदेवोजगत्पतिः । सयथाकरोतिपुरुषंतथैवायंभविष्यति । साधु र्भवतिसाधुंचेत्करोतिपुरुषोत्तमः । पापोभवतिपापंचेत्सकरोतिजनार्दनः । तत्प्रेरितेनपुण्येनपुण्योभवतिमा नवः । तत्प्रेरितेनपापेनतथापापःपुमान्भवेत् । आहुश्चतत्कामाधीनंजीवमेनंसदैवहि । तत्कामादस्यका मःस्याद्यथाकामस्तथाभवेत् । कामानुसारिणीनिष्ठाकर्मनिष्ठानुसारतः । फलंकर्मानुसारेणविष्णोःकाममयस्त तः । जीवोयंसर्वदैवस्यान्नान्यथातुकथंचनेत्यादिच । जीवेश्वराभेदांगीकारेसुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिसूत्रविरो धः । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तइत्यादिश्रुतिविरोधश्च । नचव्यावहारिकभेदोनामकश्चि दस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । भ्रांतिभेदत्वेश्रुतिसिद्धत्वमेवनस्यात् । नहिनिर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धंभ्रांतमितियु क्तं । उन्मत्तवाक्यवत्सर्ववेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः । नचस्वविषयभ्रमत्वादन्यदप्रामाण्यंनामकिंचित् । तन्म तेह्युन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव । सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवः । तएतेसत्याःकामाइत्यादिश्रुति भिर्भगवद्गुणानांसत्यत्वमेवज्ञायते । सत्यमेनमनुविश्वेमदंतिरातिंदेवस्यगृणतोमघोनइतिसर्वजीवानांभगव दनुजीवनंचसत्यमित्येवोच्यते । तदाकथंजीवेशभेदस्यासत्यता । नचसर्वविध्यर्थक्रियासिद्धस्यकुत्रचिद्बाधो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्टः । नहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माच्चेवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृतजइतिमुक्त्यनंतरमपितदधीनत्वप्रतीतेश्च न भेदस्यासत्यता । नहिसंसारावस्थायामक्षीणकर्मताभवति । नचमुख्यार्थपरित्यज्यामुख्योयुक्तः । अतः सत्यएवभेदः । सभगवान्यथाकारीयथाकारयतियथाचारीयथाचारयतितथाभवति । सभगवान्यथाका मोभवतितथाकामोजीवोभवति । इत्थंकामोस्यभूयादितिभगवदिच्छावशादस्यकामोभवतीत्यर्थः । क्रतुरि तीत्थंकरिष्याम्येवेतिनिश्चयरूपःकामः।सभगवदिच्छयाहिभवति । कामेनमेकामआगादितिचश्रुतिः॥५॥ अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तोनिष्कामउच्यते।अइत्युक्तःपरोविष्णुस्तत्कामोऽकामईरितः। तथाकामयमानःस योग्यकामस्यचापितु । कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनांविना । कामितस्याखिलस्याप्तेराप्तकामश्चमुक्ति गः । चिदानंदात्मकंरूपंकामत्वेनभविष्यति । यतस्तेनैवात्मकामइतिमुक्तोभिधीयते । मुक्तस्यनपुनःप्राणाउ क्रामंतिकदाचन । जीवोपिब्रह्मशब्दोक्तोजडाद्गुणबृहत्त्वतः।प्राप्नोतिपरमंब्रह्मप्रलयेप्रलयेसदा।अन्यदास्वेच्छ याविष्णोःस्वरूपाद्बहिरेष्यति । स्वेच्छयांतर्बहिश्चैवंरमतेमुक्तआत्मवानित्यादिच । नचामुक्तस्यकथंचिदाप्त कामतामुख्यतः । ब्रह्माप्येतीतिवचनात्पूर्वब्रह्मशब्दोजीववाच्येव । यद्यज्ञाननाशात्परिज्ञानमात्रंतदास्वस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मतांविजानातीत्येवस्यात्। नतुब्रह्माप्येतीति। नहिराजपुत्रःपूर्वमात्मानमजानन्पश्चाद्राजपुत्रइतिविज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते। किंतुराजपुत्रत्वेनात्मानंव्यजानादित्येवोच्यते। विस्मृतकंठमणिरपिविज्ञातइत्येवोच्यते। नतुप्राप्तइति। अतःपूर्वब्रह्मशब्दोजीववाच्येव॥ ६॥ अथमर्त्योमृतोभवति। अथमुक्त्यनंतरंनकदाचिन्मृतिरस्यभवतीत्यर्थः। मुक्तएवपरेब्रह्मणीच्छयाप्रविशतिनिःसरतिच। दर्शनादीन्ब्रह्मणोभोगांश्चकरोति। स्वरूपभूताःकामामुक्तानांभवंतीत्यतोहृदिश्रिताइतिविशेषणं। हृदयस्यैवमोचनात्तत्स्थाःकामामुक्तानामपगच्छंतीतियुक्तमेव। नह्यमुक्तस्यकदाचित्सर्वेकामामुच्यंते। सुप्त्यादावप्यभिभवएव। वासनायाविद्यमानत्वात्। वासनायाहिपुनरुद्भवः। यावद्विमुच्येत्पुरुषस्तावत्कामाहृदिस्थिताः। चित्ताभावाद्विमुक्तस्यस्युःकामास्तद्गताःकुतः। स्वरूपभूतचित्तेनकामाद्याःस्युःसुखात्मकाः। दुःखात्मकाःप्राकृतावामुक्तानांनकथंचनेतिब्रह्मतर्के। अयंजीवोथमुक्त्यनंतरमेवाशरीरोभवति। अमृतःकदापिनमृतः। प्राणाख्यंपरब्रह्मैव। कतमएकोदेवइति। प्राणइति। सब्रह्मेत्याचक्षतइत्यादिश्रुतेः। तेजएवचतेजइतिश्रीः। अन्येषाममृतत्वंचभवेद्विष्णुप्रसादतः। नित्यामृतःसभगवान्श्रीश्चनान्यःकथंचनेतिनारदीये। प्राणस्तुभगवान्विष्णुःसर्वनेतृत्व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोविभुः। तेजस्तुसर्वतेजस्त्वाच्छ्रीरेवसमुदाहृतेतिच ॥७॥ तत्प्राप्तेःसुखहेतुत्वात्पंथाइतिहरिःश्रुतः । अणु श्चविततश्चासौयतोंतर्बहिरेवच। श्रियास्पृष्टःश्रीपतित्वादनुवित्तस्तयैवच । तस्यप्रसादात्संयांतितल्लोकंसर्व मोक्षिणः। ऊर्ध्वःसभगवान्सर्वविशिष्टोयत्सदैवहि ॥८॥ रूपमाहुःपंचविधंतस्यविष्णोर्महात्मनः । शुक्लंतु वासुदेवाख्यमनिरुद्धंतुनीलकं। संकर्षणंपिंगलंचप्रद्युम्नंहरितंस्मृतं।नारायणंलोहितंस्यात्पंचरूपाण्यजेहरौ। पंचभेदविभिन्नोयस्त्वभिन्नोपिस्वरूपतः । सपंथाब्रह्मणाज्ञातःपद्मजेनैवसंततं। परब्रह्मस्वरूपज्ञोमहातेजःश्रि यस्तथा ३। सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेनकीर्तितः। भगवत्कर्मकर्तृत्वात्पुण्यकृच्चाभिधीयते। एवंविधोपित स्यैवप्रसादाद्यातितांगतिं। अतःपंथास्समुद्दिष्टोभगवान्केशवःस्वयं। स्वगताखिलभेदेनविहीनोपिससर्वदा। सर्वेषांव्यवहाराणांभेदोत्थानांसईश्वरः। अभिन्नोपिह्यतोभिन्नःपंचभेदादिनाऽमृषा ॥९॥ अन्यथोपासकाये स्यतेयांतिह्यधरंतमः। ततःकिंचिद्विशेषेणदुर्ज्ञानस्याविनिंदकाः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञायविरोधिनि । सत्वबुद्धियतःकुर्युस्ततस्तेधिकपापिनः। अप्राप्तत्यागिनःप्राप्तनिष्ठाहीनोहिदोषवान् ॥१०॥ नित्यदुःखस्वरू पत्वादनंदंतत्तमोमतं। बोधकेविद्यमानेपियेविदुर्नपरंहरिं। तेपियांतितमोघोरंनित्योद्रिक्तासुखात्मकमिति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च । बुधस्सकाशेप्यविद्वांसइत्यर्थः । बोधनाज्ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्चयेहरिं । नविदुस्तेतमोयांतिसर्वदुः खात्मकंपरं॥११॥ यदिजीवःपरात्मानमयमस्मीतिवेदितुं । योग्यःशरीरभेदादेःकथंदुःखीतदाभवेत् । दुःखी शरीरसंबंधाज्जीवोविष्णोःप्रसादतः । अदुःखीविप्लुडानंदंमुक्तएवचभोक्ष्यति । नित्यमुक्तःपूर्णसुखःस्वतंत्रः पुरुषोत्तमः । परतंत्रःकथंजीवोयोग्यःसोऽस्मीतिवेदितुं । यस्मात्सोस्मीतिनैवायंविजानीयात्कदाचन । तदी योस्मीतिजानीयात्सर्वदैवबुधस्ततइतिच ॥ १२ ॥ यस्यज्ञातोनित्यबुद्धोभगवान्पुरुषोत्तमः । तस्यलोकःसए वैकोयोलोकःपरमात्मनः । सहिविष्णुःपरोवायोरपिकर्ताप्रकीर्तितः । विश्वोवायुःसमुद्दिष्टःपूर्णत्वाज्जीवसं घतः । तदन्यस्यापिसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरेवहि । प्रविष्टोगहनेदेहमध्येसंदोघनामनि । तज्ज्ञानीयातितंलोकं तत्प्रसादाच्चवर्तते ॥ १३॥ नवत्सराश्चनाहानियस्यनित्याविकारतः । ज्योतिषांज्योतिरचलंतद्देवाःसमुपा सते ॥ १४ ॥ प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नंमनःश्रोत्रंचपंचमं । मूलप्रकृतिसंयुक्तंयद्गतंप्रतिपूरुषं ॥ १७–१८ ॥ तस्यरूप गुणाद्येषुनकश्चिद्भेदइष्यते । तद्भेददर्शीसंयातिमृत्योर्मृत्युमभिधंतमः ॥१९॥ तस्मादेकप्रकारेणद्रष्टव्योभगवा न्हरिः । परिमाणविहीनत्वादप्रमेयइतीरितः । इत्यादिवचनादप्रमेयत्वमवाच्यत्वममनोविषयत्वंचसर्वात्मना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनसैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तत्वात्। नचकेनाप्यवाच्यस्यलक्षणादृष्टा। क्षीरमाधुर्यविशेषादेरपितत्तच्छब्देनैववा च्यत्वात्। विशदंक्षीरमाधुर्यंगुडेतीक्ष्णंघृतेस्थिरमित्यादिच। नचनिर्गुणस्यसत्वमेवास्ति। गुणभेदादीनाम पिसंत्येवगुणाः। नचानवस्था स्वनिर्वाहकत्वात्। अवाच्यममनोगम्यमगुणंचेत्कुतोस्तितत्। तस्मादेवंवदन्व स्तुशून्यतामर्थतोवदेत्। गुणाश्चगुणिनःसर्वेस्वेनैवगुणिनोगुणाइत्यादिच ॥२०॥ सर्वमस्यवशेयस्माद्धरिःस र्ववशीतत्तः। सर्वस्यब्रह्मरुद्रादेरनईशानएवच। गुणाधिकःपालकश्चेत्यतोधिपतिरीरितइतिच। भूतएवचा धिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमत्। नित्यबोधात्मकत्वाद्योमुनिःप्रोक्तोजनार्दनः। तंविद्वांश्चमुनिर्नामबोधस्त स्याप्यमुख्यतः। यंविदित्वाविमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः। उत्पत्तिलयहीनाश्चनित्यानंदैकभोगिनः। आनंदभिक्षांविष्णूत्थांचरंत्यज्ञानवर्जिताः। सएषमोक्षदोविष्णुर्यत्कल्याणंकृतंमया। पापंकृतंमयेत्येतन्नक दाचित्करिष्यति। कृतेमयापुण्यपापेइतियच्चेतनात्मनां। तत्सर्वमतएवोक्तंविष्णोःसर्वेश्वरेश्वरात्। तीर्णो हिवर्ततेनित्यंपुण्यपापेजनार्दनः। नैनंकदाचित्तपतःपुण्यपापेजनार्दनमितिच ॥२१॥ शांतिस्तुभगवन्निष्ठा दमोमदविनिग्रहः। हृदिस्थविष्णौसंतोषःसदैवोपरमःस्मृतः। तितिक्षाद्वंद्वसहताक्षमाक्रोधासमुत्थितिरि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिशब्दनिर्णये। सर्वःपूर्णःसमुद्दिष्टस्तथाज्ञेयोजनार्दनः । रागसंदेहपापानितथाजानंस्तरिष्यति । नित्यंहि रागपापादेर्मुक्तोयत्पुरुषोत्तमः।वेदाख्यब्रह्मणान्यत्वाद्विष्णुर्ब्राह्मणउच्यते। पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद्ब्रह्मलोकश्च सप्रभुः॥२२॥ नमरिष्यतीतिह्यमरोनमृतोयत्ततोमृतः। ब्रह्मायमाप्तकामत्वादेवंयोवेदतंपरं । आप्तकामोभ यश्चैवभवेद्विष्णोरनुग्रहादितिच। परमार्थेऽविचिकित्सोब्रह्मणोभवतीतिनित्यमेवतथाभवतीत्यर्थः।अभूद्भवि ष्यतिभवत्येवमाद्यपदानितु।नित्यभावाभिधायीनियत्रवाच्याहरेर्गुणाः।इतिशब्दनिर्णये॥२४॥शा०ब्रा० ६।४ प्रियांवाचमवर्धयद्भवतीबाह्याभ्यंतरविशेषाभावेनसर्वत्रलवणरसघनएव । नवाअहमिमंविजानातीति। अ हेयमिमंपरमात्मानंजीवोनजानातीत्यत्रैवभगवान्मोहांतंमोहाख्यंनाशमापीपिपत्प्रापयामास । अतोहंब्र ह्मास्मीत्यादिष्वहंशब्दोऽहेयत्ववाचीतिसिद्धं। अन्यथाकथमहंविजानातीतियुज्यते । एतावद्विज्ञातुःपरमा त्मनोविज्ञानादिकमेवह्यमृतत्वंमोक्षः । विष्णोर्ज्ञानादिकंमोक्षस्तदभावेकुतःसुखं । ज्ञेयाभावान्नहिज्ञानंज्ञा नाभावेहिशून्यता । तस्माज्ज्ञेययुतोमोक्षःसुखरूपत्वतःसदेतिब्रह्मतर्के ॥ इतिमैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवरेभ्योपिशृण्वंतिपरमाश्चकचित्कचित्। लीलयैवनचैतेषांपरमत्वंविहीयतइतिच॥वंशब्राह्मणं ॥ ६॥ ६॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्येषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥
ॐअवतारामहाविष्णोःसर्वेपूर्णाःप्रकीर्तिताः । पूर्णंचतत्परंरूपंपूर्णात्पूर्णाःसमुद्गताः । परावरत्वंतेषांतु
व्यक्तिमात्रविशेषतः। नदेशकालसामर्थ्यैःपारावर्यंकथंचन । पूर्णरूपस्यपूर्णस्यपूर्णंयदवतारगं। रूपंतदात्म
न्यादायपूर्णमेवावतिष्ठते। लौकिकव्यवहारोयोभूभारक्षपणादिकः । तददृष्टिंविनानान्योलयःकृष्णादिनांक
चित् । ओताःसर्वगुणायस्मादस्मिन्नोंविष्णुरुच्यते । खंप्रकाशस्वरूपत्वाद्ब्रह्मतद्व्याप्तरूपतः । पुनःखंसुखरू
पत्वात्पुराणंतदनादितः। वायोश्चरतिदंयस्माद्वायुरंब्रह्मतत्परं । ख्यातत्वाच्चापितत्खंस्याद्रौहिणेयस्तथावद
त्। वेदोयंज्ञानरूपत्वादितियंब्राह्मणाविदुः । निर्दोषत्वादइत्युक्तस्तेनवेद्यंसदाखिलमितिच । वाह्लीकसुता
हिरोहिणीअतोबलभद्रःकौरव्यायणीपुत्रः । इतिप्रथमंब्राह्मणं॥ ७ ॥ १॥ ॥ ॥
ज्ञानदानंतुदेवानांफलदानंचकर्मणां । विष्णुनाविहितंपूर्वंपुनर्देवनरासुराः । ब्रह्माणमपिपप्रच्छुर्देवानांसद्गु
णोच्छ्रितेः । अनहंकारमात्रंतुब्रह्मणाविहितंतदा । सर्वोच्चमोक्षसंप्राप्त्यैनराणांज्ञानसाधनं । देवादीनांदान

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेवहविरादेःप्रकीर्तितं । तमःप्राप्तिविलंबायदैत्यानांविहितादयेतिप्रवृत्ते । इतिद्वितीयंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ २ ॥
हरणाद्यज्ञभागादेर्ज्ञानादेर्दानतस्तथा । यानादव्यवधानेनपरस्यब्रह्मणस्तथा । ब्रह्माहृदयइत्युक्तस्तस्यैवंविद
पिध्रुवं । हृतिदानंस्वर्गयानपात्रंस्यात्तत्प्रसादतः । हृत्वैवास्मैददत्यद्धास्वकीयाश्चान्यएवचेतिनिर्णये । परमा
त्माचप्रजापतिः । इतितृतीयंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥
ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परंब्रह्मकीर्तितं । तदेवतादृशंप्रोक्तंनैवान्यत्तादृशंक्वचित् । तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवा
ख्यमव्यक्तमितिब्रह्मतर्के । तदेवहितत् । तन्नारायणाख्यंपरंब्रह्मैतदेवसत्यंवासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः । स्वस्मा
त्स्वयंसंमुत्पन्नोवासुदेवात्मनाप्रभुः । सत्यंब्रह्मेतियोवेदमहायाज्यंतुतंपरं । प्राप्नोत्येवहितल्लोकाञ्जीवन्नप्युत्त
मोभवेदितिप्रध्याने । स्वभागहरणाद्दानात्फलानांयापनान्नृणां । हृदयंभगवान्विष्णुःसत्यंसद्गुणरूपतइति
सत्तत्त्वे । प्रजापतिरितिब्रह्मावेदेषूक्तोह्यमुख्यतः । यस्मिन्नूषुर्ब्रह्मचर्यंदेवासुरनरोजजे । एषवैभगवान्विष्णुर्मु
ख्यतस्तुप्रजापतिः । यज्ज्ञानान्मुक्तिमायांतिस्वर्गाख्यांहृदयंचसः । हृतिसद्दानयानेभ्यःसत्यंसद्गुणरूपतः ।
यत्तद्धृदयमित्युक्तंब्रह्मतत्सत्यतामगात् । सत्यत्वंसदनीयत्वमासाद्यंयन्मुमुक्षुभिः । एवंतद्ब्रह्मयोवेदसहिलो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कानिमाञ्जयेत् । एतल्लोकजयोनामधर्मज्ञानादिपूर्णता । जितएवह्यसौलोकोयदावेदजनार्दनमितिगुणपर मे । परलोकोजितएवाभवदित्यर्थः । इतिचतुर्थब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

सदासर्वगुणापानादापोनारायणःस्मृतः । द्वितीयंरूपमसृजद्वासुदेवंसआत्मनः । ब्रह्मसत्यमितिप्राहुर्वासुदे वाभिधंप्रभुं । तस्माद्ब्रह्माजनिततोदेवाःसर्वेपिजज्ञिरे । तस्माद्ब्रह्मादयोदेवावासुदेवमुपासते । ततत्वादन्य थाज्ञानंतीत्येवसमुदीर्यते । तस्याधस्तात्सदात्मातुसादयन्ननृतंहरिः । उपरिष्टाच्चयंनामानाशयन्ननृतंस्थितः । एवंयोवेद्वतंविष्णुंनास्यमिथ्यादृशिर्भवेत् । योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्चतत्फलं । सम्यग्ददात्यन्यथा चभवेदेवोपकारिणी । अत्ययोग्यायचेत्सास्याद्विपरीतफलप्रदा । वैपरीत्यंतुविघ्नःस्यान्नतुपापंकथंचनेत्याधा रे ॥१॥ सवासुदेवोभगवानादित्यस्थोजनार्दनः । आदित्यनामासंप्रोक्तआदानाद्धविषांसदा । सएवदक्षि णाक्षिस्थस्तच्चरूपद्वयंहरेः । अन्योन्यस्मिंस्थितंनित्यंप्राणैश्चसहरश्मिभिः । दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्यदास्मा दुत्क्रमिष्यति । तदैवम्रियमाणस्तुजीवःपश्येद्विरश्मिकं । सूर्यस्यमंडलंनास्यप्रतीयंतेहिरश्मयः । तत्क्षणेनि यमेनैवकेषांचित्सप्तभिर्दिनैः ॥२॥ तस्यविष्णोःशिरोनामभावनाद्धूरितिस्मृतं । भावनंरक्षणंप्रोक्तंदृष्ट्वावा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चाचरक्षति । उत्पादनाद्भुनामास्याद्दक्षिणोबाहुरस्यतु । विनाशनाद्धइत्युक्तःसव्योबाहुःपरात्मनः । स्वित्या
नंदस्समुद्दिष्टोवरितिज्ञानमुच्यते । मुक्तिदानेनतद्दानात्सुवरस्यपदद्वयं । दक्षिणश्चैवसव्यश्चक्रमाद्वर्णद्वयो
दितौ । पादावस्यहितत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते । अहमेषोह्यहेयत्वाज्जीवेनसहभावतः । असावहरितिप्रो
क्तःसर्वलोकप्रकाशनात् । तद्वेदनात्सर्वपापंहंतिचैवजहातिच । कानिचिद्धंतिपापानिकल्यादीन्संजहातिचे
तिप्रवृत्ते । पंचमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मनोमयोज्ञानमयःप्रधानंमयउच्यते।महाज्ञानात्मकश्चैवभारूपःसद्गुणात्मकः । सर्वप्रशासकोविष्णुः।षष्ठंब्रा० ६
विद्युत्सर्वस्यवेदनात् । यएनंवेदवेत्तारंसर्वस्यपरमेश्वरं । पापेभ्योमोचयित्वैनंस्वात्मानंवेदयेद्धरिरितिमहा
त्म्ये । सप्तमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सरस्वतीतुगोरूपातस्यादेवादयोखिलाः । स्तनानेवोपजीवंतितस्यावायुःपतिःप्रभुः । वत्सोमनोभिमान्य
स्याःसरस्वत्याःसदाशिवइतिप्रभंजने । अष्टमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥
अग्निनामातुभगवानौदर्याग्नौप्रतिष्ठितः । विश्वैर्गुणैःसमेतत्वादनंतत्वाच्चसप्रभुः । वैश्वानरइतिप्रोक्तःसोग्नि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रंगप्रणेतृतः । तस्यविष्णोस्तुतिरियंक्रियतेवायुनासदा । कर्णौपिधाययानित्यंश्रोतुंशक्याखिलैःसदेतितं ॥ ॥ ॥
त्रमालायां । नवमंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ९ ॥
प्रवहंवायुपुत्रंचसूर्यसोमौचविद्युतं । प्राप्यप्रधानवायुंचयातितत्परमंपदमितिब्रह्माडे।दशमंब्राह्मणं ॥७॥१०॥
व्याधीञ्छवहृतिंचैवशवदाहादिकंतथा । विष्णवेतपइत्येवचिंतयन्यातितत्परमितिच । अक्लेशितोपिक्लेशादी
नतीतैष्यानपीहयः । विष्णवेतपइत्येवप्रार्थयेत्सपरंव्रजेत् । विष्णोःस्वरूपवेत्ताचेदन्यथानकथंचन । यथा
स्वरूपदेशुःस्यादेकैकापिह्युपासना । मोक्षायसहिताःसर्वाअप्यज्ञस्यनतुक्वचित् । यथावत्केशवंज्ञात्वास्वयो
ग्यैकामुपासनां । अपिकृत्वाहरिंदृष्ट्वामुच्यतेनात्रसंशयइतिब्रह्मतर्के । एकादशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ११ ॥ ॥
अन्नाभिमानीब्रह्मैवप्राणोवायुरुदाहृतः । अन्योन्यानुप्रविष्टौतौसर्वदैवसुसंस्थितौ । वायुंविनाब्रह्मणोपिश
रीरंपूतिमेष्यति, । वायुश्चशोषमायातिविनाब्राह्मणमंजसा । तयोरेवंपरिज्ञानीवासिष्ठःपाणिनामकः।ब्रह्मवा
युविदेकार्यंकिंमयासाध्वसाधुवा । नासाधुनासाधयितुंशक्योसौसाधुनापिवा । नार्थोस्यकृतकृत्यत्वाद्यदि
वेदपरंहरिं । इतिप्रशस्यतज्ज्ञानंवसिष्ठंप्राब्रवीत्ततः । अन्योन्यानुप्रवेशेनब्रह्मवाय्वोर्विशेषतः । प्रयोजनंक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यभवेदितितंप्रतृदोब्रवीत् । ब्रह्मानिवेशनीयःस्याद्वायुश्चास्यरतिप्रदः । अतःप्रयोजनंतुल्यमन्योन्यात्मप्रवे
शनादितिसंधाने । द्वादशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥
उत्थापनादुक्थनामामोक्षेप्राप्योयतोखिलैः । यजुश्चाथक्षतत्राणात्क्षत्रंसम्यक्त्वकारणात् । सर्वेषांसामचप्रो
क्तोवायुरेवजगत्पतिरितिच ॥ त्रयोदशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १३ ॥ ॥ ॥
ऋग्यजुःसामसंस्थोयोभगवान्पुरुषोत्तमः । सद्वितीयपदेनोक्तोगायत्र्याःप्रथमेनतु । भूम्यंतरिक्षस्वर्गस्थतृ
तीयेनसमीरगः । चतुर्थपादोगायत्र्याःप्रणवःसमुदीरितः । तद्वाच्योभगवान्सूर्यमंडलस्थातुयारमा । सत्वा
त्मिक्येवतत्संस्थोरजआख्यप्रधानतः । परःपरोरजस्तस्माद्यएवंवेदतंप्रभुं । लोकानांचैववेदानांसर्वेषांप्राणि
नामपि । सदैवाधिपतिर्भूत्वायशःश्रीमांश्चजायते । गायत्र्युपासनेयोग्योब्रह्मैवहिचतुर्मुखः । तस्मादुक्तफ
लंसर्वंसर्वोपासाचतस्यहि । अंशेनोपासनान्येषांफलमल्पंचयोग्यतः । गायत्र्यानह्ययोग्योपिद्विजोयोग्यो
पिनक्वचित् । ऋतेविरिंचंतस्मात्तुतस्यैवह्यखिलंफलं । यःपरोरजास्तपतिसतुरीयपदेनप्रणवेनपद्यते । तुरी
यंपदंददृशइवदृष्टइव । तदधीनतेजःपुंजस्यसूर्यमंडलस्यदृष्टत्वात् । सूर्यमंडलगोविष्णुःसर्वेषांदृष्टवत्स्थितः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मात्तदुत्थितंतेजोमंडलंदृश्यतेखिलैरितित्रैविद्ये । सर्वंरजःसर्वांप्रकृतिं । रंजनात्प्रकृतिःप्रोक्तारजइत्येव वैदिकैः । तस्याअप्युत्तमोविष्णुर्यतोतःसपरोरजाः। अभिमानिनीतुगायत्र्यामुख्याश्रीःपरिकीर्तिता। ब्रह्मा ण्यमुख्यतोज्ञेयासातुब्रह्माणमाश्रिता । ब्रह्मातुमुख्यगायत्रींसापरोरजआश्रयेदितिच । तद्वाएतज्जगत्सत्ये प्रतिष्ठितं । भूमिरंतरिक्षंद्यौरित्यादिनाप्रस्तुतत्वात् । तद्वाएतज्जगत्सर्वंचक्षुःसूर्याभिमानिनी । विराण्नाम निशेषाख्येसर्वदासंप्रतिष्ठितं । शेषःप्रतिष्ठितोवायौसह्यस्माद्बलवत्तरः । ससत्यइतिसंप्रोक्तःसन्नस्मिन्यातिय द्धरिः । वायुःसमाश्रितोदेवींमुख्यांगायत्रिनामिकां । साचात्मनामधिपतिमेवंपरममाश्रिता । प्राणानांर क्षणादेवगायत्रीसाप्रकीर्तिता । सावित्रीतिचयामाहसविष्णुःपरतोरजाः । एषैवसाहिगायत्रीसविताहिज नार्दनः । तस्माद्विसूयतेसर्वंसावित्रीचतदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात्सवितेतिप्रकीर्तितः । प्रतिमा यांचतच्छब्दःप्रयोज्योह्युपचारतः । यस्माआहसविष्णुस्तांगायत्रींजगदीश्वरः। ब्रह्मणेतस्यसाप्राणान्सर्वदा पातिपुत्रवत् । ब्रह्माहिपुत्रस्तस्यास्तुतत्पुत्राइतरेखिलाः । तामाहुःपरमांदेवींवृणीमहऋगात्मिकां । नैवसा प्रतिमामुख्यागायत्रीपरमास्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारोयोग्याब्रह्मपदस्यये। तेषांप्रतिग्रहाद्दोषोनकश्चनभ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्यति । नचैकपदविज्ञानफलायालंसुखानिच । विष्णोर्यदाभगवतोलोकान्वेदांश्चचेतनान् । विरिंचिज
न्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णंतिकृत्स्नशः । गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रंतदाभवेत् । प्रणवप्रतिपाद्यंयत्तुरीयंभगवत्प
दं । सर्वगंवासुदेवाख्यंनतत्केनचिदाप्यते । गायत्रीत्रिपदज्ञेयमनिरुद्धादिकंत्रयं । ब्रह्माप्राप्नोतिमुक्तःसन्वा
सुदेवंनकश्चन । लोकस्थमनिरुद्धंचप्रद्युम्नंवेदगंतथा । संकर्षणंवायुसंस्थंव्याप्यब्रह्माविमुक्तिगः । गायत्री
ज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तितः । वासुदेवंचसंपश्येन्नव्याप्नोतिकथंचन । अनंतत्वाद्वासुदेवःकथंव्याप्योभ
वेत्प्रभुः । वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतःसूर्यमंडले । गुणत्रयात्मिकांबाह्येयतोतःसपरोरजाः । यतोनव्याप्यतेसो
सौब्रह्मणापिकथंचन । अतःप्रतिग्रहोनास्यवासुदेवस्यविद्यतइतिप्रकाशिकायां । तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादि
तितस्यैवसामस्त्येनग्रहणार्थं । एतावदेवममहस्तेविद्यतइतिवत् । नह्यन्यदेवतावत्प्रतिग्राह्यमस्ति । अष्टाक्ष
रत्वाद्गायत्र्याःप्रोक्तासैकपदीतिच । प्रणवेनसहैतास्तुगायत्र्यश्चतुरस्तदा । अकाराद्यतिशांतांतःप्रणवोष्टा
क्षरोयतः । पादःप्रणवसंयुक्तोगायत्रीसापृथग्यदा । द्विपदीतितदाप्रोक्तात्रिपदीस्वपदैस्त्रिभिः । चतुष्पदी
सप्रणवाब्रह्मणोन्यैर्नगम्यते । अपदीचततःप्रोक्तागायत्र्येवमुपस्थिता । कामाप्राप्तिमपूर्तिंवाशत्रवेसाकरि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्यति । असावदोमैवप्रापन्नास्मैकामःसमृध्यतां । उपस्थिताचेदित्थंसायद्यदोहंसमाप्नुयां । इतिसाकामपू
र्तिंचस्वस्यसम्यक्करिष्यति । सम्यग्ब्राह्मपदावाप्तिंतद्योग्यांमुक्तिमेवच । ब्रह्मणोपासितादद्याद्गायत्र्याःपुरुषो
त्तमः । अलेपंसर्वपापेभ्योविशेषेणप्रतिग्रहात् । तद्योग्यांमुक्तिमन्येषांयथायोग्यमुपासितः । वक्तव्योभगवा
न्विष्णुर्गायत्र्यामुखसंस्थितः । अग्निमंडलगोनित्यमग्निनामाग्रणीत्वतः । गायत्र्यास्तुपरिज्ञानंज्ञातेमुखगते
हरौ । सफलंभवेदन्यथातुनसम्यक्फलदंभवेत् । गायत्रीमुखगोविष्णुर्ज्ञेयःसर्वात्मनाततः । संहर्तासर्वदोषा
णामग्निस्थःसर्वदाहकः । नित्यानंदोग्निवर्णश्चरामःपरशुभृत्सदेतिगायत्रीसंहितायां । चतुर्दशंब्राह्मणं ७॥१४
सूर्यमंडलनाम्नातुपात्रेणस्वमुखंहरिः । पिधायैवजगत्सर्वंपश्यत्यमितविक्रमः । उदकंपीयतेतेनतमसस्त्राय
तेजगत् । यतोतःपात्रमुद्दिष्टंविद्वद्भिःसूर्यमंडलं । पूषापूर्णत्वतोविष्णुर्दृष्टयेविष्णुधर्मिणः । स्वमुखंप्रकाशये
देकंनान्यथातुकथंचन । नान्योयत्तादृशोज्ञातातस्मादेकऋषिर्हरिः। यमोनियमनात्प्रोक्तःसूर्यऊरीकृतेरयं ।
ज्ञेयःप्रजापतेरेवप्राजापत्यस्ततःस्मृतः । प्राणेस्थितोयःपुरुषःसोसावहमितिस्मृतः । अहेयत्वादसुत्वाच्चमेय
त्वादस्मिनामकः । अदोषत्वादइत्युक्तोवायुस्तन्निलयोयतः । अनिलंततएवासावमृतंचेतिकीर्त्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदाश्रयोपिह्यमृतःकिमुसाक्षात्स्वयंहरिः । क्रतुश्चज्ञानरूपत्वात्सएवहिजनार्दनः । सोग्निरंगप्रणेतृत्वा
द्विश्वज्ञानविदांवरइतिच । जुहुराणमल्पंकुर्वत् । नवाअहमिमंजानातीतिवत् । सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेय
वाच्येव ॥ पंचदशंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥
इतिश्रीमंदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्येसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥
अहंश्रेयोविवादंतुयेनकृत्वाखिलाःसुराः । असमर्थाःस्वरक्षायांसवायुःसुरनायकः । विवदंतोखिलादेवाययु
र्नारायणंप्रभुं । अहंश्रेयानहंश्रेयानितिवायुपुरःसराः । उक्तंभगवतातेनयेनत्यक्तेखिलाअपि । स्थातुंनश
क्ताःसश्रेयानित्युक्ताःपुनरागताः । उत्क्रांताश्चपुनःसर्वेतद्विज्ञप्त्यैपृथक्पृथक् । सुपर्णशेषरुद्रेंद्रसूर्यादिषुपृथक्पृ
थक् । उत्क्रांतेषुब्रह्मदेहाच्छरीरंनपपातह । ऋतउत्क्रांतमेकंतुतदन्येनिवसंतिच । प्राणउच्चिक्रमिषतिस्थातुंना
शक्नुवन्परे । प्राणंविनानचब्रह्मातंविनाप्राणएवच । अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौस्थातुमन्येकुतस्ततः । तस्मा
त्प्राणोवरोदेवेष्वितिसर्वेपिमेनिरइतिपवमाने । प्रथमंब्राह्मणं ॥ ८ ॥ १ ॥ ॥ ॥
द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितंपंचरूपिणं । नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंप्रभुं । प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचक्रमाद्ध्यायंस्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वदा । पंचाग्निविन्नामभवेत्सयातिपरमंपदं । नास्यसंसर्गदोषोपिकदाचनभविष्यतीतित्रैविद्ये । दृष्टादृष्टम
हत्वं । अनेनोपनिषदुक्तविधानेनजातःपुत्रःप्रायःस्वर्गापवर्गयोग्योभवतीतिप्रजातिकर्मवचनं । यथोपनिष
दंजातोयोग्यःस्वर्गापवर्गयोः । भवेद्यदिमनःपित्रोर्विष्णोर्नान्यत्रगच्छति । नकुर्याद्यदिकर्मैतन्मनःपित्रोस्तु
विष्णुगं । दृष्टसामर्थ्यहीनश्चमोक्षयोग्यःस्थिरंयदि । दृष्टसामर्थ्यवांश्चस्यादाज्ञाद्यैःकारणैःक्वचित् । विशेष
कारणाभावेयथोक्तंनान्यथाभवेदितिच । नारायणोद्युशब्दोक्तःसर्वदाद्युतिहेतुतः । वासुदेवस्तुपर्जन्यःपरंस
जनयेद्यतः । संकर्षणस्तुपृथिवीप्रथितत्वात्सदैवहि । प्रद्युम्नःपुरुषेत्युक्तःपूरयेत्सजगद्यतः । स्त्रीशब्दोक्तोनिरु
द्धःस्यात्सहितस्त्रिषुयत्सदा । अनिरुद्धोहिदेवेषुसर्वदात्रिषुसंस्थितः । द्युवादिषुप्रसिद्धेषुतत्संबंधाद्द्युवादि
कः । शब्दोभवेत्तथाग्न्यादिरदनात्परमोभवेत् । अंगत्वेनार्यतेयस्मादंगारस्तेनकीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दि
ष्टोविष्वक्काद्विष्फुलिंगकः । समेधनाच्चसमिधस्तत्रतत्रस्थितोहरिः । तत्तच्छब्दैःसदावाच्यइतरेतुतदन्वयात् ।
आदित्योरश्मिरित्याद्याःशब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पंचभेदाअर्चिरादिविभागतः । नारायणादिभे
देनतथैवप्रतिपादिताइतिप्रवृत्ते । धूत्काराद्धूमउद्दिष्टःशत्रूणांपुरुषोत्तमः । अर्चिरर्चतमत्वाच्चस्वांगोंगारइती

॥५३२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्यते । अंगित्वेनांगरूपेणयतएकोव्यवस्थितइत्यादित्रैविद्ये । नीचादप्युत्तमाज्ञानंशृणुयुर्लीलयाक्वचित् । श्रो
तृवक्तृविभेदोयंनाधिक्यज्ञापकस्ततः । यस्याधिक्यंतुवेदोक्तंपंचरात्रेथवाभवेत् । इतिहासपुराणेवासोधिको
नेतरःक्वचित् । इतिब्रह्मतर्के । आदानादादित्यः । रमणाच्छामनाच्चरश्मयः। अहीनत्वादहः। चंदनाच्चंद्रः।
अस्यक्षत्रमन्यन्नास्तीतिनक्षत्रं । बहुरूपत्वाद्बहुवचनं । ज्ञानादायुष्ट्वाच्चवायुः। अन्यैरभरणीयत्वादभ्रं ।विद्यो
तनाद्विद्युत् । अशनादशनिः । निर्ह्रादनाद्ध्रादुनिः । आसमंतात्काशनादाकाशः । सम्यग्वत्सात्रमयती
तिसंवत्सरः । आदेशनाद्दिशः । अवांतरमादिशतीत्यवांतरदिशः । रतिकरत्वाद्रात्रिः । वचनाद्वाक् । प्रण
यनात्प्राणः । जहातिगमयतीतिजिह्वा । चष्टइतिचक्षुः । शृणोतीतिश्रोत्रं । उपस्थितत्वादुपस्थः । यापय
तिनयतिचेतियोनिः । अभिनंदयतीत्यभिनंदः । उपमंत्रणमंतःकरणंचसएवकरोति । तदधीनंयतःसर्वस
र्वशब्दैस्ततोहरिः।मुख्याभिधेयस्त्वन्यानितत्संगादुपचारतइतिब्रह्मतर्के। तदधीनत्वादर्थवदितिभगवद्वचनं।
समाकर्षादितिच । पंचाग्निविद्ययाचैवतथैवप्राणविद्यया । प्रजातिकर्मणाचैवतथाज्ञानप्रदानतः। आचार्य
वंशविज्ञानाद्यःपूज्यःपुरुषोत्तमः । सर्वांतर्यामिकोनित्योनमस्तस्मैपरात्मनइतिसद्भावे । द्वितीयंब्राह्मणं८॥२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नित्यानंदमनौपमंपरमजंसर्वत्रगंसुस्थिरंसर्वज्ञंप्रतिबोधमात्रममलंपूर्णंगुणैरच्युतैः ॥ विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्र
मतिसन्मोक्षेपरंकारणंप्रेष्ठंमेसततंप्रियात्प्रियतमंनित्यंसदोपास्महे । यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदि
व्यान्यलंबद्दृतद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तु
तृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहितेनप्रभौ । हनुशब्दोज्ञानवाचीहनुमान्मतिशब्दितः । रामस्यस्वृतरूपस्यवाचस्ते
नानयंतहि । भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः । ऋगाद्याइतिहासश्चपुराणंपंचरात्रकं । प्रोक्तास
प्तशिनास्तत्रशयोभीमस्ततःस्मृतः । मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतं । मध्वआनंदतीर्थस्यात्तृतीया
मारुतीतनुः । इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः । योवेदवेदवित्सस्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः । साधकोराम
कार्याणांतत्समीपगतःसदा । हनुमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुक्पितोः । पृतनाक्षयकारीचद्वितीयस्तुतृती
यकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामाप्रकीर्तितः। दशेतिसर्वमुद्दिष्टंसर्वपूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टापूर्ण
प्रज्ञस्ततःस्मृतः। आसमंतात्पतित्वेतुगूढंकलियुगेहरिं । असत्यमप्रतिष्ठंतुजगदेतदनीश्वरं । वदद्भिर्गूहितं
संतंतृतीयोसुर्मथायति । येनविष्णोर्हिवर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुःपरान् । ईशानासःसूरयश्चनिगूढान्निर्गुणो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्तिभः । त्रेतायाद्वापरचवकलौचतक्रमात्रयः । एतेषापरमोविष्णुनेतासेवश्वरश्वरः । स्वयभुब्रह्मसंज्ञोसौ
परस्मैब्रह्मणेनमइतिच । पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नेनित्यायवेधसे । अमंदानंदसांद्रायप्रेयसेविष्णवेनमः। इति
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येष्टमोध्यायः ॥ समाप्तोयंग्रंथः॥७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

220
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर छः नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड लगेगा।

१०००० ६.५६।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar